Μιὰ νέα ἀνάγνωση τῆς *Παραλλαγῆς τῆς Μουσικῆς Τέχνης*: Πρὸς μιὰ κριτικὴ ἔκδοση τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη

1. Ὁ συγγραφέας τῆς πραγματείας: Ἰωάννης ὁ Λάσκαρης

Ἀναπάντεχες λεπτομέρειες γιὰ τὸν βίο καὶ τὴν πολιτεία τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἐγγράφων (ποὺ ἀνακάλυψε στὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας ὁ Μ. Μανούσακας[1]), τὰ ὁποῖα συνιστοῦν μιὰ πλήρη δικογραφία γιὰ ἕνα ἐπεισόδιο ποὺ συνέβη τὴν Πέμπτη 6η Ὀκτωβρίου 1418, κατὰ τὴν τέλεση ἑνὸς μνημοσύνου στὸν ναὸ τῆς Βηθλεὲμ στὸν Χάνδακα (σημερινὸ Ἡράκλειο) τῆς Κρήτης, ἕνα ἐπεισόδιο μὲ πρωταγωνιστὲς τὸν ἐν λόγῳ Ἰωάννη Λάσκαρη καὶ τὸν πρωτοψάλτη Χάνδακα Ἐμμανουὴλ Σάβιο[2], καθὼς καὶ τοὺς τρεῖς ὀρθόδοξους ἱερεῖς τοῦ Χάνδακα. Αὐτὴ ἡ δικογραφία περιλαμβάνει 13 ἔγγραφα, συγκεριμένα τὴ μήνυση τοῦ Ἐμμανουὴλ Σάβιου κατὰ τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη (ἀπὸ 8ης Ὀκτωβρίου 1418[3]), τὴν ἀπολογία τοῦ Λάσκαρη (ἀπὸ 17ης Ὀκτωβρίου 1418[4]), δέκα μαρτυρικές καταθέσεις (ἀπὸ 10ης ἕως 22ας Ὀκτωβρίου 1418[5]) καὶ τέλος τὴ δουκικὴ ἀπόφαση καταδίκης τοῦ Λάσκαρη καὶ ἀπέλασής του ἀπὸ τὴν Κρήτη (ἀπὸ 26ης Ὀκτωβρίου 1418[6]). Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, κυρίως, ἡ ἀπολογία τοῦ Λάσκαρη, ὅπου ἐπισημαίνει ὅτι «*κέκτηται συγγενεῖς καὶ περιουσίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅμως, ἑλκυσθεὶς ὑπὸ τῆς φημιζομένης δικαιοσύνης τοῦ βενετικοῦ κράτους, κατέλιπε πάντα ταῦτα καὶ ἦλθεν εἰς Κρήτην, πρὸ ἑπταετίας περίπου καὶ ἵδρυσε σχολήν, ἔνθα ἐδίδασκε τοὺς νέους τὴν ψαλτικήν, ἔζη δὲ ὑποδειγματικῶς. Ὁσάκις προσεκαλεῖτο, ἔψαλλεν εἰς τὰς κηδείας, ἡσύχως πάντοτε. Ἐξ αἰτίας σκανδάλου ἐπισυμβάντος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ πρωτοψάλτου, οὗτος τὸν κατήγγειλε εἰς τὴν βενετικὴν διοίκησιν, αὕτη δὲ καθώρισε δι' ἀποφάσεως ὅτι ἠδύνατο νὰ ψάλλῃ, ὁσάκις προσεκαλεῖτο*»[7]. Χρήσιμη εἶναι, ἀκόμη, ἡ τελικὴ (καταδικαστικὴ γιὰ τὸν Λάσκαρη) ἀπόφαση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ

---

[1] ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

[2] Γι' αὐτὸν βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἄνθηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη*, σσ. 59-60.

[3] ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *ὅ.π.*, σσ. 102[1]/109-111[1].

[4] *Αὐτόθι*, σσ. 106[9]/116-118[9].

[5] *Αὐτόθι*, σσ. 102-105[2-8]/111-116[2-8], 107-108[10-12]/118-122[10-12].

[6] *Αὐτόθι*, σσ. 108-109[13]/122-123[13].

[7] *Αὐτόθι*, σ. 106.

Δούκα τῆς Κρήτης, ποὺ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *«Ὁ πρωτοψάλτης τῶν Ἑλλήνων Ἐμμανουὴλ Σάβιος κατήγγειλεν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς Κρήτης ὅτι ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐλθὼν Ἰωάννης Λάσκαρης πολλάκις ὑβρίζει αὐτόν, τὸν πρωτοπαπᾶν καὶ τοὺς ἱερεῖς κατὰ τὰς τελουμένας κηδείας, τὰ μνημόσυνα κλπ. καὶ γίνεται πρόξενος σκανδάλων παρὰ τῷ ἐκκλησιαζομένῳ λαῷ. Οὕτω καὶ τῇ 6η τοῦ παρόντος μηνός, εἰς μνημόσυνον τελούμενον ἐν Βηθλεέμ, ἐδημιουργήθησαν σκάνδαλα ἐκ τῆς ὑπεροψίας τοῦ εἰρημένου Ἰωάννου, ὅστις, ἐπιδεικτικῶς ἱστάμενος παρὰ τὸν πρωτοψάλτην, προέλαβεν αὐτὸν εἰς τὴν ψαλμωδίαν καὶ ἀντεποιεῖτο τὴν ἐξουσίαν του. Τὴν ὕβριν ταύτην μὴ ἀνεχόμενοι οἱ ἄλλοι ἱερεῖς, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησαν τῆς λειτουργίας. Τότε ὁ Λάσκαρης, δι' ὑβριστικῶν λόγων ἐπετέθη κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ ἠπείλησεν ὅτι θὰ τὸν φονεύσῃ, ἐπειδὴ τηρεῖ τὰ νόμιμα τῶν Λατίνων, εἶπε δὲ περὶ ἑαυτοῦ ὅτι διωρίσθη ψάλτης ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου και ἔχει παρ' αὐτοῦ τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ πανταχοῦ, ἐχαρακτήρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς ὑπηρέτην τῆς ἐξουσίας, καλαθοπλέκτην, ἀσεβῆ, ἀλιτήριον καὶ καθύβρισε τὸν διορίσαντα αὐτὸν ὡς πρωτοψάλτην, τοῦθ' ὅπερ στρέφεται κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους. Αἱ ἀρχαὶ τῆς Κρήτης, ἀφοῦ ἤκουσαν ἀμφότερα τὰ μέρη, διέταξαν τὴν ὑποβολὴν ἐγγράφως τῆς καταγγελίας τοῦ πρωτοψάλτου, τῆς ἀπολογίας τοῦ Λάσκαρη καὶ τὴν ἐξέτασιν μαρτύρων ἑκατέρωθεν. Τούτων γενομένων, ὁ Δούκας καὶ Στρατηγὸς Κρήτης Ἰάκωβος Gussoni καὶ οἱ Σύμβουλοί του, λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὰς ὕβρεις τοῦ Λάσκαρη, ὧν ἄλλαι μὲν στρέφονται κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ ἄλλαι κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους (ὡς ἡ ἐπίκλησις τοῦ Πατριάρχου καὶ ἡ δήλωσις ὅτι ὑπὸ τούτου διωρίσθη ψάλτης καὶ ἡ ἐξύβρισις τοῦ καταστήσαντος πρωτοψάλτην τὸν Ἐμμανουήλ) καὶ πρὸς κατάπαυσιν τῶν σκανδάλων κλπ., ἀπεφάσισαν τὴν διηνεκῆ ἐξορίαν τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν· ἐὰν δέ ποτε οὗτος ἐπανέλθῃ εἰς τὴν νῆσον, θὰ φυλακίζεται ἐπὶ ἔτος καὶ θὰ ἐξορίζεται ἐκ νέου»*[8].

Μὲ βάση λοιπόν τὰ παραπάνω στοιχεῖα, τεκμαίρεται ἀσφαλέστατα ἡ παρουσία τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη στὴν Κρήτη κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1411-1418. Παράλληλα, προκύπτουν ἔμμεσα καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιπλέον δεδομένα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δραστηριότητά του ἐκεῖ (ὅπως ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία ὅτι εἶχε ἱδρύσει δική του σχολὴ ψαλτικῆς –μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες σχετικὲς μαρτυρίες γιὰ ἀντίστοιχο μουσικὸ σχολεῖο– καὶ δίδασκε σὲ νέους τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσική), δεδομένα ποὺ ἔχει ἤδη

[8] *Αὐτόθι*, σσ. 108-109.

συνοψίσει ὁ Μ. Μανούσακας: *«Ὁ Λάσκαρης, φέρων ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ οἴκου ὄνομα, θὰ ἦτο βεβαίως, εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, ὁ ἐπίλεκτος ἐκπρόσωπος τῆς ψαλτικῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου, ἀρρήκτως συνδεδεμένης μετὰ τῆς ὀρθοδοξίας. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ τυγχάνῃ γενικῆς ἀναγνωρίσεως καὶ τιμῆς καὶ νὰ προσκαλῆται συχνάκις […] ἵνα ψάλλῃ εἰς κηδείας ἢ μνημόσυνα. Τοῦτο ὅμως ἀπήρεσε προφανῶς εἰς τὸν πρωτοψάλτην τοῦ Χάνδακος, διϊδόντα εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λάσκαρη οὐδόλως εὐκαταφρόνητον ἀνταγωνιστήν. Προστριβαὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ δημιουργηθοῦν μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἐκπροσώπων δύο ἀντιμαχομένων κόσμων – τοῦ μὲν ἔχοντος τὴν λαϊκὴν συμπαράστασιν, ἀλλ' ἀνισχύρου ἐν ξένῃ ἐπικρατείᾳ, τοῦ δὲ στηριζομένου κυρίως εἰς τῶν κρατούντων τὴν ὑποστήριξιν. Ὁ πρωτοψάλτης διετύπωσε παράπονα εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς κατὰ τοῦ Λάσκαρη, αὗται ὅμως, παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν των ὅπως μὴ δυσαρεστήσουν τὸν προστατευόμενόν των, ἠναγκάσθησαν ν' ἀναγνωρίσουν δι' ἀποφάσεως τὸ δικαίωμα εἰς τὸν Λάσκαρην, ὅπως μεταβαίνῃ καὶ ψάλλῃ μόνον ὅπου καὶ ὅταν προσεκαλεῖτο. Φαίνεται ὅτι, ὁσάκις συνέπιπτε νὰ προσκληθῇ ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ Λάσκαρη καὶ ὁ πρωτοψάλτης εἰς τὴν αὐτὴν ἀκολουθίαν, ἡ σύγκρισις τοῦ ἐμπείρου καὶ ἐπιβλητικοῦ Κωνσταντινουπολίτου μουσικοδιδασκάλου μετὰ τοῦ ἐγχωρίου ἡμιμαθοῦς πρωτοψάλτου ἦτο συντριπτικὴ διὰ τὸν τελευταῖον. Ἡ προτίμησις ἄλλως τε καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιάσματος δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ ἐλευθέρου βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὄχι πρὸς τὸν πειθηνίως ὑποτεταγμένον εἰς τὰς ἐντολὰς τῶν κυριάρχων τῆς νήσου Βενετῶν πρωτοψάλτην, ὅστις καὶ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ διατηρῇ στενὰς σχέσεις μετὰ τῆς μισητῆς ἐν Κρήτῃ λατινικῆς ἱεραρχίας»*[9].

Ἐπιπλέον, ἀναδεικνύονται ἐδῶ (συνειρμικὰ καὶ κατ' εἰκασίαν) καὶ περαιτέρω εἰδήσεις, κυρίως γιὰ τὴν προγενέστερη δράση καὶ βιοτὴ τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη: ὁ ἴδιος διαβεβαιώνει ὅτι προερχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ ἄφησε τοὺς συγγενεῖς του καὶ τὴν περιουσία του καὶ μετέβη στὴν Κρήτη, *«ἑλκυσθεὶς ὑπὸ τῆς φημιζομένης δικαιοσύνης τοῦ βενετικοῦ κράτους»*[10]· ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, *«δὲν ἦτο ὁ προσπορισμὸς πλειόνων χρημάτων τὸ κίνητρον τῆς μεταβάσεως τοῦ Λασκάρεως εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλὰ λόγοι σχετιζόμενοι μὲ τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ κυρίως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ*

[9] *Αὐτόθι*, σ. 89.

[10] Βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 7.

στήριξιν τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τῶν Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς ὄντες θὰ ἐδέχοντο παντοίας πιέσεις ὑπὸ τῶν καθολικῶν. Ὁ Ἰωάννης Λάσκαρις ἦτο ὡς φαίνεται προσωπικότης ἀρεστὴ εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸν Μανουὴλ Β' Παλαιολόγον καὶ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἰωσὴφ τὸν Β', χαίρων τῆς ἐκτιμήσεως αὐτῶν. Τοῦτο σαφῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν κατάθεσιν τοῦ Δημητρίου Κολυβᾶ, μάρτυρος ὑπερασπίσεως τοῦ Λασκάρεως· "como iera avanti lo misser lo imperador e del patriarcha vigniva amadha la mia arte". *Πρέπει ἑπομένως νὰ δεχθῶμεν ἕνα δοκιμώτατον μουσικοδιδάσκαλον, μελοποιὸν καὶ ἔμπειρον ψάλτην ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Λασκάρεως καὶ ὁπωσδήποτε ὥριμον τὴν ἡλικίαν ὅτε, τὸ 1411, μετέβη εἰς Κρήτην*»[11]. Στὴν περίπτωση αὐτή, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Λάσκαρης γεννήθηκε λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 3ου τετάρτου τοῦ 14ου αἰώνα καὶ μᾶλλον στὴν Κωνσταντινούπολη· ἄλλωστε, τὸ ὄνομά του πρωτομνημονεύεται σὲ κώδικα (Λαύρας Ε 108) τοῦ 4ου τετάρτου τοῦ 14ου αἰώνα[12]· ἔχει, βέβαια, καταγραφεῖ –ἀπὸ τὸν M. Velimirović– καὶ ἡ ἀντίθετη ἄποψη: *"The fact that he mentioned his parents as still living makes one think that he might have been relatively young at the time of his departure from Constantinople, c. 1411. This move to Crete may have been a consequence of a panic caused by the Turkish siege of Constantinople in 1411, when it may have appeared to its inhabitants that the city was about to fall into Turkish hands"*[13]. Γιὰ τὴ μετέπειτα πορεία του δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες στὸ σχετικὸ πηγαῖο ὑλικό· μόνον ὁ Γρ. Στάθης εἰκάζει *«ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Λασκάρεως ἐκτείνεται καὶ εἰς τοὺς χρόνους βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (1425-1448), ἄγνωστον ὅμως ἂν ἔμεινε καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ἐν Κρήτῃ ἢ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς τὸν σιναϊτικὸν κώδικα 1584 περιέχεται πολυχρονισμὸς τῶν βασιλέων Ἰωάννου Παλαιολόγου καὶ τῆς Μαρίας καὶ εὐθὺς κατωτέρω· "Πεντηκοστάριον, ψαλλόμενον εἰς τὸ γεῦμα τοῦ βασιλέως,* Μετὰ ποιμένων μάγοι ἐκ περσίδος, προσκυνήσατε τῷ βασιλεῖ τῶν δυνάμεων, ἐκ Παρθένου ἀνατείλαντι, *ποίημα Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη"»*[14].

Γενικά, τὸ ὄνομα τοῦ Λάσκαρη ἀπαντᾶ μὲ ἀξιοσημείωτη συχνότητα στὶς ὑπάρχουσες μουσικὲς πηγές· μαρτυρεῖται συνήθως ὡς *Ἰωάννης Λάσκαρης* (ἐνίοτε μὲ τὸν ἐπιπλέον προσδιορισμό: *ἐκ Κρήτης*), *Ἰωάννης*

[11] ΣΤΑΘΗ, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία*, σ. 96.
[12] JAKOVLJEVIĆ, *Δίγλωσση παλαιογραφία*, σ. 77.
[13] VELIMIROVIĆ, John Vatatzes and John Laskaris, p. 822.
[14] ΣΤΑΘΗ, *ὅ.π.*, σ. 96.

Λάσκαρης Πηγωνίτης, *Ἰωάννης Λάσκαρης τοῦ Συρπαγάνου*, *Ἰωάννης Λάσκαρης ὁ Καλομισίδης*. Μὲ δεδομένο ὅτι τὸ ἐπίθετο *Λάσκαρης* εἶναι ἰδιαίτερα γνωστὸ στὸ Βυζάντιο, ἰδιαίτερος προβληματισμὸς ἐγείρεται γιὰ τοὺς προσδιορισμοὺς *Πηγωνίτης* καὶ *Συρπάγανος*· στὴ μέχρι τώρα ἔρευνα παραμένει εὐρύτερα ἀποδεκτὴ σχετικὴ ἄποψη ποὺ εἶχε διατυπώσει παλαιότερα ὁ M. Velimirović: *"If one follows the reasoning of Ostrogorski that the prefix 'syr-' is of Western origin it would also appear plausible that its use, which seems to be rather rare, by implication suggests descent from a noble family (our singer may not have been immune from snobbish tendencies) and the Laskaris family is known to have played an important role in the history of Byzantium […] The elimination of the prefix 'syr-' leaves the surname 'Paganou' which both in its corrupt pronunciation and also in its script could conceivably come close to the already mentioned designation of Laskaris as 'Pigonitis'. One of the hupothetical explanations of this term might be that an inhabitant of the Constantinopolitan suburb αἱ Πηγαὶ (on the Pera side of the Golden Horn) could have been known as a Πηγωνίτης. If such a hypothesis may be defended on linguistic grounds it would explain the origin of John Laskaris and also confirm his origin in Constantinople which, as he found out later, did not help him in establishing permanent residence in Crete"*[15]. Ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τῆς καταγωγῆς του *ἐκ Κρήτης*, ἡ ἄποψη ὅτι ὄντως καταγόταν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο νησὶ δὲν θὰ πρέπει πλέον νὰ γίνεται ἀβασάνιστα δεκτή· ἴσως ἐδῶ συγχέεται ἡ σχετικὰ μακρόχρονη παραμονὴ καὶ δραστηριότητά του στὸ νησὶ μὲ τὴν πραγματικὴ καταγωγή του[16]· μάλιστα, ἀνάμεσα στὰ ἔγγραφα τῆς ἐπισημανθείσας δικογραφίας ἐντοπίζεται καὶ ἡ μαρτυρικὴ κατάθεση τοῦ Ἀγγέλου Σεβαστοῦ, κατοίκου Βούργου Χάνδακος, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ ἐπεισοδίου, ὁ ἱερέας Σκουλούδης [Κώστας Φιλίππου], ἐκφράσθηκε ὑβριστικὰ ἐναντίον τοῦ Λάσκαρη μὲ αὐτὰ τὰ λόγια: *"homo nullius valoris uenit huc et cantat et non sinit alios cantare, schatonissiotus, ego uollo recedere, nollo stare ubi sunt rixe et scandalla"*[17]· καί, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ M. Μανούσακας, *«ὁ διὰ τοῦ ὑβριστικοῦ τούτου ὀνόματος χαρακτηρισμὸς τοῦ Λάσκαρη ὡς νησιώτου, καὶ δὴ ὑπὸ ἄλλων νησιωτῶν, εἶναι παράδοξος, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ὁμολογεῖ ἑαυτὸν κάτοικον Κωνσταντινουπόλεως. Μήπως προήρχετο ἐκ νήσου τινὸς ἐκ τῶν πλησίον τῆς βυζαντινῆς*

[15] VELIMIROVIĆ, *ibid.*, p. 825.
[16] Πρβλ. καὶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σσ. 56-57, ὑποσημ. 19.
[17] ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *ὅ.π.*, σσ. 107-108, 119-121.

πρωτευούσης κειμένων;»[18]. Τέλος, τὸ προσωνύμιο *Καλομισίδης*, ποὺ ἐπίσης τοῦ ἀποδίδεται, δὲν φαίνεται νὰ ἔχει κάποια σαφῆ ἐξήγηση· μοιάζει, πάντως, μὲ συνηθισμένο ἑλληνικὸ ἐπώνυμο (*Καλομισίδης*), μάλιστα δὲ μὲ τὴν τυπικὴ κατάληξη *–ίδης*, ποὺ παραπέμπει σὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὴν (γειτονικὴ τῆς Κωνσταντινούπολης) περιοχὴ τοῦ Πόντου

2. Τὸ μουσικὸ ἔργο του

Τὸ μουσικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη, ἂν καὶ περιορισμένο, εἶναι σημαντικό· ἐπισημαίνω ἐδῶ, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἀκόλουθα μελοποιήματά του[19]: ἕνα ἀσματικὸ τρισάγιο (σὲ ἦχο πλ. δ’), δύο ἀλληλουϊάρια (στοὺς ἤχους δ’ καὶ πλ. α’), ἕνα κοινωνικὸ τῆς Τετάρτης, *Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι* (σὲ ἦχο βαρύ), δύο κυριακὰ κοινωνικά (ἕνα σὲ ἦχο α’ καὶ ἄλλο σὲ ἦχο δ’, τὸ τελευταῖο μὲ τὴν ἔνδειξη: *ὀργανικόν*), τέσσερα κρατήματα (στοὺς ἤχους α’, β’ [δύο συνθέσεις, τὸ ἕνα μὲ τὴν ἔνδειξη: *ποταμίδα*] καὶ πλ. δ’), δύο θεοτοκία μεγαλυνάρια (*Μυστικὸς εἶ, θεοτόκε, παράδεισος* καὶ *Ἐξέστη ἐπὶ τούτῳ ὁ οὐρανὸς*, ἀμφότερα σὲ ἦχο πλ. δ’), ἕνα μάθημα κατανυκτικό (*Τὰ πλήθη τῶν πεπραγμένων μοι δεινῶν*, σὲ ἦχο πλ. β’), ἕξι θεοτοκία μαθήματα (*Χαῖρε, ἡ τῆς χάριτος πηγή*, σὲ ἦχο α’ / *Τὴν ὡραιότητα τῆς παρθενίας σου*, σὲ ἦχο γ’ / *Δέσποινα πάντων δέσποινα καὶ πάντων ἀνωτέρα*, σὲ ἦχο δ’ / *Χαῖρε πύλη Κυρίου*, σὲ ἦχο πλ. β’ / *Ἀνύμφευτε παρθένε*, σὲ ἦχο πλ. δ’ / *Ὁ ναὸς σου, θεοτόκε*, σὲ ἦχο πλ. δ’), τέσσερα ἀκόμη μαθήματα, γιὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (*Σὺ μου σκέπη κραταιὰ ὑπάρχεις*, σὲ ἦχο β’), τῶν Χριστουγέννων (*Ἀνύμφευτε παρθένε πόθεν ἥκεις*, σὲ ἦχο πλ. β’), τοῦ Πάσχα (*Ὦ θείας, ὦ φίλης*, σὲ ἦχο α’) καὶ τῆς Πεντηκοστῆς (*Χαίροις, ἄνασσα, μητροπάρθενον κλέος*, σὲ ἦχο δ’).

Ἀξιοσημείωτη εἶναι, ἀκόμη, ἡ ποιητική του δραστηριότητα, καθὼς ἐνδιαφέροντες (δεκαπεντασύλλαβους μάλιστα) στίχους του μελοποίησαν

---

[18] *Αὐτόθι*, σ. 127.

[19] Γενικὰ γιὰ τὴ συνθετικὴ δραστηριότητα Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *ὅ.π.*, σ. 88 (ὑποσημ. 1). VELIMIROVIĆ, *ibid.*, pp. 823-831 [ὅπου ἐπίσης δημοσιεύεται (pp. 827-831), μεταγεγραμμένο στὸ πεντάγραμμο ἀπὸ τὸν κώδικα ΕΒΕ 2406 (Παπαδικὴ τοῦ ἔτους 1453), φφ. 422r-423r, τὸ μελοποιημένο σὲ ἦχο τρίτο θεοτοκίο μάθημα τοῦ Λάσκαρη *Τὴν ὡραιότητα τῆς παρθενίας σου*]. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σ. 333. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, pp. 76-79. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Α’, σ. 620. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Β’, σ. 483. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Ὁ πολυέλεος*, σ. 438. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σσ. 56-58. Γιὰ εἰδικότερη ἀναφορὰ σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπισημαινόμενες συνθέσεις του βλ. ἐπίσης: ΣΤΑΘΗ, *ὅ.π.*, σσ. 95-97, 182[19-20], 183[22], 253[178-179] [σχετικὰ μὲ τὰ *μαθήματα*]. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Τὰ κρατήματα*, σσ. 311-312 [σχετικὰ μὲ τὰ *κρατήματα*]. ΜΑΖΕΡΑ-ΜΑΜΑΛΗ, *Τὰ μεγαλυνάρια θεοτοκία*, σσ. 205-206 [σχετικὰ μὲ τὰ *θεοτοκία μεγαλυνάρια*].

σπουδαῖοι μελοποιοί, ὅπως ὁ Ἰωάννης Κλαδᾶς [τὸ θεοτοκίο ποίημα *Λαμπάδα φαίδρυνον, σεμνή, πύλη φωτὸς ἀδύτου* (ἦχος δ’) καὶ τὰ ἀντίστοιχα τριαδικὰ *Λόγε πατρὸς καὶ συμφυὲς πνεῦμα, ταυτότης μία / Θεόν, Τριάδα οἱ πιστοὶ ὑμνοῦμεν ἀσυγχύτως / Ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ μόνου* (σύντρια σὲ ἦχο πλ. δ’)] καὶ ὁ Μανουὴλ Ἀργυρόπουλος ἀπὸ τὴν Ρόδο [τὸ θεοτοκίο ποίημα *Λάμψον μοι φῶς ἀνέσπερον ἐλέους σου, παρθένε* (ἦχος δ’)]· ὁ τελευταῖος, μάλιστα, κατὰ τὴν ἀνθολόγηση τοῦ παραπάνω ποιήματός του στὸν κώδικα ΕΒΕ 2604 (Παπαδικὴ τοῦ ἔτους 1463), φ. 268^{v}, μαρτυρεῖται ὡς μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη [: *Τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ, κὺρ Μανουὴλ τοῦ Ἀργυροπούλου*]. Παραθέτω, ἐνδεικτικά, στὴ συνέχεια δύο ἀπὸ τὰ προμνημονευθέντα ποιήματά του[20], ἡ ἀκροστιχίδα τῶν ὁποίων σχηματίζει, ἐπιπλέον, τὸ ὄνομα του ποιητοῦ τους [: *Λάσκαρις*]:

Λ*όγε πατρὸς καὶ συμφυὲς πνεῦμα, ταυτότης μία,*
ἄ*ναρχε φύσις, ἄτμητε, διαιρετὴ προσώποις,*
σ*υνεκτικὴ τοῦ σύμπαντος, τριὰς ἑνικωτάτη,*
κ*άθαρον ῥύπου με παντός, γεένης ῥυομένη,*
ἀ*καταπαύστως μέλποντα τὸ πανσθενές σου κράτος,*
ῥ*ῶσις γὰρ πέλεις καὶ ζωή, ἔρως, φῶς τοῦ νοός μου,*
ἰ*διοτήτων ἕνωσις, μία τριῶν προσώπων,*
σ*ῶσόν με, φύσις ἄκτιστε, τριάς, μονάς, θεότης.*

Λ*άμψον μοι φῶς ἀνέσπερον ἐλέους σου, παρθένε,*
ἀ*κτῖνά μοι παρέχουσα θεογνωσίας ////////*
σ*κότος καὶ γὰρ καλύπτει με βαθὺ τῆς ἁμαρτίας*
κ*αὶ πρὸς πταισμάτων ἀχανεῖ πελάγει με βυθίζει,*
ἀ*λλ’, ὦ πανάχραντε ἁγνή, τοῦ φιλανθρώπου μήτηρ,*
ῥ*ῦσαι παντός με πειρασμοῦ καὶ συνεχοῦς ἀνοίας,*
ἴθι καὶ μεῖνον τῆς ἐμῆς ψυχῆς ὑπὸ τὴν στέγην,
σ*τηρίζουσά με πρὸς τὴν σὴν ἐλπίδα, θεοτόκε.*

3. *Ἡ θεωρητικὴ συγγραφή του: Παραλλαγὴ τῆς Μουσικῆς Τέχνης*

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ συνοπτικὴ θεωρητικὴ συγγραφή του, ἕνα κείμενο ποὺ κατὰ τὰ δεδομένα τῆς ὡς τώρα ἔρευνας

[20] ΣΤΑΘΗ, *ὅ.π.*, σσ. 253^{178}, 182^{20}.

ἔχει ἐντοπιστεῖ σὲ εὐάριθμους κώδικες[21]· φέρει τὸν ἀκόλουθο τίτλο: *«Ἑτέρα παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἰς ἄκρον, πονηθεῖσα δὲ καὶ συνταχθεῖσα παρὰ κὺρ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου καὶ μαΐστορος, ἐναντία μὲν τοῖς πρώτοις καὶ οὐκ ἐναντία, ἐναντία γὰρ πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας, ὡς γέγραπται, εἰς δὲ τοὺς ἐντέχνως κατέχοντας αὐτὴν ἀκριβῶς βεβαίωσίς τε μᾶλλον καὶ ἀναπλήρωσις καὶ μεγίστη ἡδύτης ἐντεῦθεν ἀναφανεῖσα τῇ τέχνῃ, ὡς τὰ ἐν αὐτῇ ἰδιώματα σαφέστατα καταγγέλλουσα, ἀποδεικνύουσα δὲ ἅπασαν τῶν τεσσάρων κυρίων ἤχων τὴν ὑπόστασίν τε καὶ κίνησιν καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων αὐτῶν, ἔν τε ἀναβάσει καὶ καταβάσει»*[22].

Στὸ θεωρητικογράφημα περιγράφεται, πράγματι, ἀφενὸς μὲν ἡ κατιούσα κίνηση τῶν κυρίων ἤχων (καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς δημιουργία *παρακυρίων*, *μέσων*, *παραμέσων* καὶ *πλαγίων ἤχων*), ἀφετέρου δὲ ἡ ἀνιούσα κίνηση τῶν πλαγίων ἤχων (καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς δημιουργία *παραπλαγίων*, *διφώνων*, *τριφώνων* καὶ *τετραφώνων ἤχων*)[23], θεωρητικὰ δεδομένα ποὺ ὑποστηρίζονται καὶ ἀπὸ ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον σχετικὸ ἐποπτικὸ σχεδιάγραμμα[24].

Προετοιμάζοντας, κατὰ τὸ τελευταῖο διάστημα, μιὰν κριτικὴ ἔκδοση τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (ἐγχείρημα μὴ ἐπιχειρηθὲν ὡς τώρα) εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπαναναγνώσω ἐνδελεχῶς τὸ συγκεκριμένο κείμενο, μάλιστα δὲ ἐπανειλημμένα· ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀναμφίβολα λυσιτελέστατη διαδικασία προέκυψαν ἀβίαστα ἱκανὲς ἐνδιαφέρουσες μουσικολογικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ὄχι μόνον συμβάλλουν στὴ διασάφηση (ἢ καὶ διόρθωση) δυσνόητων (ἢ καὶ ἐσφαλμένων) σημείων

---

[21] Συγκεκριμένα, στὸν κώδικα ΕΒΕ 2401, φφ. 223^{r}-224^{r} [= ΕΙΚΟΝΕΣ 1-2], ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ πρῶτος δημοσίευσε τὸ κείμενό της (μεταφρασμένο ἐπιπλέον στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ ἀδρομερῶς σχολιασμένο) ὁ BENTAS, The treatise on music by John Laskaris· στὸν κώδικα Διονυσίου 570, φφ. 40^{r}-42^{r} [= ΕΙΚΟΝΕΣ 3-5], ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἐπίσης δημοσίευσε ἀργότερα πλῆρες τὸ κείμενό της ὁ ΑΛΥΓΙΖΑΚΗΣ, *Ἡ ὀκταηχία*, σσ. 239-240· στὸν κώδικα Vallicelliano Greco 195 [βλ. TARDO, *L' Antica Melurgia Buzantina*, p. 148. VELIMIROVIĆ, *ibid.*, pp. 823-824. BENTAS, *ibid.*, p. 21, note 2]· καὶ μᾶλλον καὶ στοὺς κώδικες Σινᾶ 398 καὶ Σινᾶ 400 [βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Συνοπτικὴ καταγραφὴ νέων εὑρημάτων τοῦ Σινᾶ, σ. 244 καὶ φωτοτυπικὸς πίνακας 28. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 58, ὑποσημ. 27].

[22] ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *ὅ.π.*, σ. 239$^{1-9}$.

[23] Πρβλ. *αὐτόθι*, σ. 239$^{9-13}$: *«ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει τοῦ ἤχου ἐκ τῶν πλαγίων διφώνους καὶ τριφώνους καὶ τετραφώνους ἀποτελοῦσι καὶ εἰς τοὺς πλαγίους αὐτῶν καὶ υἱοὺς καταλήγουσιν, ἐν δὲ τῇ καταβάσει αὐτῶν ἐκ τῶν κυρίων εἰς μέσους ἐκπίπτουσι καὶ παραμέσους, εἰς πλαγίους τε καὶ παραπλαγίους καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι»*.

[24] Βλ. *αὐτόθι*, σ. 270 (πίνακας 30). BENTAS, *ibid.*, μεταξὺ σσ. 22-23 (plate 2) [= ΕΙΚΟΝΑ 6]. Πρβλ. καὶ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, φωτοτυπικὸς πίνακας 28.

τῆς πραγματείας, ἀλλὰ καὶ ὑποβοηθοῦν μιὰν οὐσιαστικὴ κατανόηση τῆς συνολικῆς μουσικῆς φιλοσοφίας τοῦ συντάκτη της.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ σύνολο τῶν ἐν λόγῳ παρατηρήσεων (ἢ καὶ τῶν καινοφανῶν προσεγγίσεων) ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη δὲν θὰ παρουσιαστεῖ ἐδῶ· κρίνεται, ὡστόσο, σκόπιμο νὰ συμπυκνωθοῦν στὴ συνέχεια (ἐν εἴδει πρόδρομης ἀνακοίνωσης) τὰ βασικότερα περὶ τοῦ θέματος σχόλια:

α'. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου

Παραθέτω ἀρχικά, ὡς ἀφετηρία τοῦ σχετικοῦ σχολιασμοῦ, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς δύο προμνημονευθεῖσες ἐκδόσεις κείμενο τῆς ἐξεταζόμενης θεωρητικῆς συγγραφῆς, διατεταγμένο σὲ ἰσάριθμες παράλληλες στῆλες: στὴν ἀριστερὴ στήλη κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Bentas ἀπὸ τὸν κώδικα ΕΒΕ 2401 καὶ στὴ δεξιὰ κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἀλυγιζάκη ἀπὸ τὸν κώδικα Διονυσίου 570[25]· ἀπὸ τὴν ἄμεσα προκύπτουσα σύγκριση τεκμαίρονται ὀφθαλμοφανῶς οἱ (μεταξὺ τουλάχιστον τῶν δύο βασικῶν πηγῶν τῆς συγκεκριμένης πραγματείας) ὑφιστάμενες διαφοροποιήσεις (ποὺ βέβαια θὰ σχολιασθοῦν ἁρμοδίως περαιτέρω στὴν ἑτοιμαζόμενη κριτικὴ ἔκδοση), διαφοροποιήσεις (πρόχειρα ἐπισημαινόμενες ἐδῶ μὲ χρήση κόκκινου χρώματος) ἐκτεινόμενες ὄχι μόνον στὸ ἐπουσιῶδες ἐπίπεδο ἐπιμέρους διατυπώσεων, ἀλλὰ καὶ στὴν οὐσιαστικότερη διάσταση τῆς πληρότητας τῶν περιεχομένων τῆς συγγραφῆς (καθὼς ἡ ἀνθολογούμενη στὸν κώδικα ΕΒΕ 2401 ἐκδοχή της ὑπολείπεται καταφανῶς ἐκείνης τοῦ κώδικα Διονυσίου 570):

Ἔκδοση Bentas [ἀπὸ τὸν κώδικα ΕΒΕ 2401]	***Ἔκδοση Ἀλυγιζάκη [ἀπὸ τὸν κώδικα Διονυσίου 570]***

[25] Σιωπηρὰ διορθώνω ἐδῶ ὀρθογραφικὰ καὶ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα ἢ ἀκόμη καὶ προφανῆ ἀντιγραφικὰ λάθη.

Ἡ ἑρμηνεία καὶ παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης	**Ἰωάννου Λάσκαρη, «Παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης»**
Ἑτέρα παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἰς ἄκρον. πονηθεῖσα δὲ καὶ συνταχθεῖσα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρι. ἐναντία μὲν τοῖς πρώτοις, καὶ οὐκ ἐναντία. ἐναντία γάρ, πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ὡς γέγραπται. εἰς δὲ τοὺς ἐντέχνως κατέχοντας αὐτὴν ἀκριβῶς, βεβαίωσίς τε μᾶλλον καὶ ἀναπλήρωσις, καὶ μεγίστη ἡδύτης ἐντεῦθεν ἀναφανεῖσα τῇ τέχνῃ, ὡς τὰ ἐν αὐτῇ ἰδιώματα, σαφέστατα καταγγέλλουσα, ἀποδεικνύουσα δὲ ἅπασαν τῶν τεσσάρων κυρίων ἤχων, τὴν ὑπόστασίν τε καὶ κίνησιν, καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων αὐτῶν, ἔν τε ἀναβάσει καὶ καταβάσει. ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει τοῦ ἤχου ἐκ τῶν πλαγίων, διφώνους τε τριφώνους καὶ τετραφώνους ἀποτελοῦσι, καὶ εἰς τοὺς πλαγίους αὐτῶν καὶ ἄλλους καταλήγουσιν. ἐν δὲ τῇ καταβάσει αὐτῶν ἐκ τῶν κυρίων εἰς μέσους ἐκπίπτουσι καὶ παραμέσους. εἰς πλαγίους τε καὶ παραπλαγίους, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι. γέγραπται γάρ, ὅτι κύριοι ἦχοι εἰσὶ τέσσαρες, καὶ τέσσαρες πλάγιοι. καὶ κύριοι μὲν εἰσίν, ὁ πρῶτος, ὁ δεύτερος, ὁ τρίτος τε καὶ ὁ τέταρτος. πλάγιοι δέ, ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου ἤγουν ὁ βαρύς, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου. ἔχουσι δὲ οἱ κύριοι ἦχοι, καὶ μέσους ἐν ταῖς κατιούσαις, ὁμοίως καὶ οἱ πλάγιοι μέσους ἐν ταῖς ἀνιούσαις, οὓς λέγομεν διφώνους. ὁ μέσος γὰρ τοῦ πρώτου, ἐστὶν ὁ βαρύς. καὶ ὁ μέσος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου. καὶ ὁ μέσος τοῦ τρίτου, ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου. καὶ ὁ μέσος τοῦ τετάρτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου. ἔχουσι δὲ καὶ οἱ πλάγιοι ἦχοι ὡς προείπομεν, διφώνους ἐν ταῖς ἀνιούσαις. ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου, ἔχει δίφωνον τὸν τρίτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ἔχει δίφωνον τὸν τέταρτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει δίφωνον τὸν πρῶτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου, ἔχει δίφωνον τὸν δεύτερον. ἔχουσι δὲ καί τινα ἰδιώματα οἱ μέσοι ἀδόμενοι ἐκ τῶν κυρίων, ὅτι σχηματίζονται καὶ ἀλλοιοῦνται εἰς παραμέσους. καὶ οἱ πλάγιοι, εἰς παραπλαγίους. οἱ δὲ παράμεσοι τῶν κυρίων, εἰσὶν οὗτοι· παράμεσος πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ δὲ παράμεσος τοῦ δευτέρου, ἐστὶν ὁ βαρύς. καὶ ὁ παράμεσός τοῦ τρίτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, καὶ ὁ παράμεσος τοῦ τετάρτου, ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου. παραπλάγιοι δὲ τούτων εἰσὶν οὗτοι. παραπλάγιος πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου [sic=τετάρτου]. *καὶ παραπλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου. καὶ παραπλάγιος τοῦ τρίτου, τὸ λέγετο, καὶ παραπλάγιος τοῦ τετάρτου, ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς. ἔχουσι δὲ τοῦτοι, καὶ τριφώνους καὶ τετραφώνους. οὓς καὶ παρακυρίους λέγομεν. ἐξ αὐτῶν γὰρ καὶ νάοι γεννῶνται, καὶ πρωτόβαροι, καὶ τετράφωνοι. τοῦτο γὰρ γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι τρεπτικός ἐστιν ὁ ἦχος. καὶ διὰ τοῦτο οἱ κύριοι εἰς πλαγίους τρέπονται, καὶ οἱ πλάγιοι εἰς κυρίους τὸ ἀνάπαλιν, καθὼς καὶ ὁ ἁγιώτατος μαΐστωρ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, ἐν τῇ σοφωτάτῳ μεθόδῳ αὐτοῦ τῇ παραλλαγῇ, τοῦτο ὑπέδειξεν. ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει διὰ τοῦ ὀλίγου, τοὺς πλαγίους κυρίους ἀπέδειξεν. ἐν δὲ τῇ καταβάσει διὰ τοῦ ἀποστρόφου, τοὺς κυρίους πλαγίους πάλιν ἀπέδειξε. καὶ ταῦτα μέν, περὶ τούτων.*	*Ἑτέρα παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἰς ἄκρον, πονηθεῖσα δὲ καὶ συνταχθεῖσα, παρὰ κὺρ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου, καὶ μαΐστορος. ἐναντία μὲν τοῖς πρώτοις, καὶ οὐκ ἐναντία. ἐναντία γάρ, πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ὡς γέγραπται. εἰς δὲ τοὺς ἐντέχνως κατέχοντας αὐτὴν ἀκριβῶς, βεβαίωσίς τε μᾶλλον καὶ ἀναπλήρωσις, καὶ μεγίστη ἡδύτης, ἐντεῦθεν ἀναφανεῖσα τῇ τέχνῃ, ὡς τὰ ἐν αὐτῇ ἰδιώματα, σαφέστατα καταγγέλλουσα, ἀποδεικνύουσα δέ, ἅπασαν τῶν τεσσάρων κυρίων ἤχων τὴν ὑπόστασίν τε καὶ κίνησιν, καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων αὐτῶν, ἔν τε ἀναβάσει καὶ καταβάσει. ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει τοῦ ἤχου ἐκ τῶν πλαγίων, διφώνους καὶ τριφώνους, καὶ τετραφώνους ἀποτελοῦσι, καὶ εἰς τοὺς πλαγίους αὐτῶν καὶ υἱοὺς καταλήγουσιν. ἐν δὲ τῇ καταβάσει αὐτῶν ἐκ τῶν κυρίων, εἰς μέσους ἐκπίπτουσι, καὶ παραμέσους, εἰς πλαγίους τε καὶ παραπλαγίους, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι. γέγραπται γάρ, ὅτι κύριοι ἦχοι, εἰσὶ τέσσαρες, καὶ τέσσαρες πλάγιοι. καὶ κύριοι μὲν εἰσίν, ὁ πρῶτος, ὁ δεύτερος, ὁ τρίτος, καὶ ὁ τέταρτος. οἱ πλάγιοι δὲ εἰσίν, καὶ αὐτοὶ τέσσαρες. ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου. ἔχουσι δὲ οἱ κύριοι ἦχοι, καὶ μέσους ἐν ταῖς κατιούσαις. ὁμοίως καὶ οἱ πλάγιοι μέσους ἐν ταῖς ἀνιούσαις, οὓς λέγομεν διφώνους. ὁ μέσος γὰρ τοῦ πρώτου, ἐστὶν ὁ βαρύς, καὶ ὁ μέσος τοῦ δευτέρου ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου· ἔστι δὲ καὶ ὁ τρίτος μέσος δευτέρου, καὶ πρώτου. καὶ ὁ μέσος τοῦ τρίτου, ὁ πλάγιος του πρώτου. καὶ ὁ μέσος τοῦ τετάρτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ὃ(ς) καὶ καλεῖται λέγετο. τὸ γὰρ λέγετό ἐστιν πλάγιος δευτέρου καὶ βαρύς. ἔχουσι δὲ καὶ οἱ πλάγιοι ἦχοι ὡς προείπομεν, διφώνους ἐν ταῖς ἀνιούσαις. ὁ πλάγιος πρώτου, ἔχει δίφωνον τὸν τρίτον, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ἔχει δίφωνον τὸν τέταρτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει δίφωνον τὸν πρῶτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου ἔχει δίφωνον τὸν δεύτερον. ἔχουσι δὲ καί τινα ἰδιώματα οἱ μέσοι ἀδόμενοι ἐκ τῶν κυρίων, ὅτι σχηματίζονται καὶ ἀλλοιοῦνται εἰς παραμέσους, καὶ οἱ πλάγιοι εἰς παραπλαγίους. οἱ δὲ παράμεσοι τῶν κυρίων, εἰσὶν οὗτοι· παράμεσος πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου. ἕτεροι λέγουσι τὸν πλάγιον τοῦ τετάρτου ἢ τὸ νεανές. ὁ δὲ παράμεσος τοῦ δευτέρου, ἐστὶν ὁ βαρύς, καὶ ὁ παράμεσός τοῦ πρώτου* [sic=τρίτου], *ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου· ὁμοίως καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου καὶ ὁ παράμεσος τοῦ τετάρτου πλάγιος τοῦ πρώτου. παραπλάγιοι δὲ τούτων, εἰσὶν οὗτοι. παραπλάγιος πρώτου ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου* [sic=τετάρτου] *καὶ παραπλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου, καὶ παραπλάγιος τοῦ τρίτου, τὸ λέγετο καὶ παραπλάγιος τοῦ τετάρτου* <καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου>, *ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς. ἔχουσι δὲ οὗτοι, καὶ τριφώνους, καὶ τετραφώνους, οὓς καὶ παρακυρίους λέγομεν. ἐξ αὐτῶν γὰρ καὶ νάοι γεννῶνται, καὶ πρωτόβαροι καὶ τετράφωνοι. τοῦτο γὰρ γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι τρεπτικός ἐστιν ὁ ἦχος. καὶ διὰ τοῦτο οἱ κύριοι εἰς πλαγίους τρέπονται, καὶ οἱ πλάγιοι εἰς κυρίους τὸ ἀνάπαλιν, καθὼς καὶ ὁ θαυμάσιος μαΐστωρ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, ἐν τῇ σοφωτάτῃ αὐτοῦ μεθόδῳ τῇ παραλλαγῇ, τοῦτο ὑπέδειξεν, ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει διὰ τοῦ ὀλίγου, τοὺς πλαγίους ἤχους, κυρίους ἀπέδειξεν, ἐν δὲ τῇ καταβάσει διὰ τοῦ ἀποστρόφου τοὺς κυρίους ἤχους πλαγίους πάλιν ἀπέδειξεν. καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων.* *ὁ γὰρ πλάγιος τοῦ πρώτου, ἔχει τρίφωνον τὸν τέταρτον, καὶ τὸν πρῶτον, τὸν τέταρτον μέν, ἀπὸ τῆς ὑποκειμένης παραλλαγῆς. ἀπὸ δὲ ἑτέρας διπλοπαραλλαγῆς, εὑρήσεις*

	τὸν πρῶτον ἀκωλύτως, καὶ οὐχὶ τὸν τέταρτον. ὅταν γὰρ ἐπάνω τοῦ τετάρτου διφωνίαν ποιήσῃς, εὑρήσεις τρίτον, ὡς παρὰ τοῦ πρώτου. καὶ καταβὰς πάλιν δύο φωνὰς ἐξ αὐτοῦ ἤγουν τοῦ τρίτου αὕτη γὰρ ἡ πτῶσις γενᾶσθαι εἴωθεν μεταξὺ πρώτου καὶ τετάρτου, πάλιν τὸν αὐτὸν ἦχον εὑρήσεις, ἤγουν τὸν τέταρτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου ἔχει τρίφωνον τὸν πρῶτον καὶ τὸν νενανῶ, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει τρίφωνον τὸν δεύτερον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου, ἔχει τρίφωνον τὸν τρίτον. οἱ γὰρ τετράφωνοί εἰσι τοῦ καθ' ἑνὸς ἤχου, ὁ κύριος αὐτοῦ. ὅταν γὰρ ἐξέλθῃς ἀπὸ τὸν καθ' ἓν πλάγιον φωνὰς τέσσαρας, αὐτός ἐστιν ὁ κύριος αὐτοῦ, ὁ λεγόμενος τετράφωνος. εἰσὶ δὲ καὶ οἱ παρακύριοι τῶν ἤχων, ἤγουν τῶν πλαγίων αὐτῶν, οὗτοι. παρακύριος τοῦ πλαγίου πρώτου, ἐστὶν ὁ δεύτερος. παρακύριος τοῦ πλαγίου δευτέρου ἐστὶν ὁ τρίτος. παρακύριος τοῦ βαρέος ἐστὶν ὁ τέταρτος. παρακύριος τοῦ πλαγίου τετάρτου, ἐστὶν ὁ πρῶτος. *Γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι πᾶσα τριφωνία, τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ, ἤγουν ἀπὸ τὸν καθ' ἓν ἦχον εὔγα φωνὰς τρεῖς, πάλιν ὁ αὐτὸς ἦχός ἐστι. αὕτη ἐστὶ ἡ τριφωνία.*

β'. Περιεχόμενο καὶ δομή

Σύμφωνα μὲ μιὰν προσεκτικὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς τὰ περιεχόμενα τοῦ κειμένου της ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν ἀκόλουθη δομή[26]:

τίτλος	*Ἑτέρα παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἰς ἄκρον, πονηθεῖσα δὲ καὶ συνταχθεῖσα, παρὰ κὺρ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου, καὶ μαΐστορος. ἐναντία μὲν τοῖς πρώτοις, καὶ οὐκ ἐναντία. ἐναντία γάρ, πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ὡς γέγραπται. εἰς δὲ τοὺς ἐντέχνως κατέχοντας αὐτὴν ἀκριβῶς, βεβαίωσίς τε μᾶλλον καὶ ἀναπλήρωσις, καὶ μεγίστη ἡδύτης, ἐντεῦθεν ἀναφανεῖσα τῇ τέχνῃ, ὡς τὰ ἐν αὐτῇ ἰδιώματα, σαφέστατα καταγγέλλουσα, ἀποδεικνύουσα δέ, ἅπασαν τῶν τεσσάρων κυρίων ἤχων τὴν ὑπόστασίν τε καὶ κίνησιν, καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων αὐτῶν, ἔν τε ἀναβάσει καὶ καταβάσει.*
βήματα τῆς ἐντεῦθεν τῶν πλαγίων ἤχων ἀνιούσας καὶ τῆς ἐντεῦθεν τῶν κυρίων ἤχων κατιούσας κίνησης	*ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει τοῦ ἤχου ἐκ τῶν πλαγίων, διφώνους καὶ τριφώνους, καὶ τετραφώνους ἀποτελοῦσι, καὶ εἰς τοὺς πλαγίους αὐτῶν καὶ υἱοὺς καταλήγουσιν. ἐν δὲ τῇ καταβάσει αὐτῶν ἐκ τῶν κυρίων, εἰς μέσους ἐκπίπτουσι, καὶ παραμέσους, εἰς πλαγίους τε καὶ παραπλαγίους, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι.*

[26] Χρησιμοποιῶ στὴ συνέχεια (στὴ δεξιὰ στήλη) τὸ κατὰ τὴν ἔκδοση ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *ὅ.π.*, κείμενο τῆς πραγματείας (στὴν ἀριστερὴ στήλη σημειώνονται δικές μου παρατηρήσεις).

ἡ ταυτότητα τῶν τεσσάρων κυρίων καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων	*γέγραπται γάρ, ὅτι κύριοι ἦχοι, εἰσὶ τέσσαρες, καὶ τέσσαρες πλάγιοι. καὶ κύριοι μὲν εἰσίν, ὁ πρῶτος, ὁ δεύτερος, ὁ τρίτος, καὶ ὁ τέταρτος. οἱ πλάγιοι δὲ εἰσίν, καὶ αὐτοὶ τέσσαρες. ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου.*
ἦχοι μέσοι καὶ δίφωνοι	*ἔχουσι δὲ οἱ κύριοι ἦχοι, καὶ μέσους ἐν ταῖς κατιούσαις. ὁμοίως καὶ οἱ πλάγιοι μέσους ἐν ταῖς ἀνιούσαις, οὓς λέγομεν διφώνους. ὁ μέσος γὰρ τοῦ πρώτου, ἐστὶν ὁ βαρύς, καὶ ὁ μέσος τοῦ δευτέρου ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου· ἔστι δὲ καὶ ὁ τρίτος μέσος δευτέρου, καὶ πρώτου. καὶ ὁ μέσος τοῦ τρίτου, ὁ πλάγιος του πρώτου. καὶ ὁ μέσος τοῦ τετάρτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ὃ(ς) καὶ καλεῖται λέγετο. τὸ γὰρ λέγετό ἐστιν πλάγιος δευτέρου καὶ βαρύς. ἔχουσι δὲ καὶ οἱ πλάγιοι ἦχοι ὡς προείπομεν, διφώνους ἐν ταῖς ἀνιούσαις. ὁ πλάγιος πρώτου, ἔχει δίφωνον τὸν τρίτον, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου, ἔχει δίφωνον τὸν τέταρτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει δίφωνον τὸν πρῶτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου ἔχει δίφωνον τὸν δεύτερον.*
ἰδιώματα μέσων (ἦχοι παράμεσοι) καὶ πλαγίων (ἦχοι παραπλάγιοι) ἤχων	*ἔχουσι δὲ καί τινα ἰδιώματα οἱ μέσοι ᾀδόμενοι ἐκ τῶν κυρίων, ὅτι σχηματίζονται καὶ ἀλλοιοῦνται εἰς παραμέσους, καὶ οἱ πλάγιοι εἰς παραπλαγίους.*
ἦχοι παράμεσοι	*οἱ δὲ παράμεσοι τῶν κυρίων, εἰσὶν οὗτοι· παράμεσος πρώτου, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου. ἕτεροι λέγουσι τὸν πλάγιον τοῦ τετάρτου ἢ τὸ νεανές. ὁ δὲ παράμεσος τοῦ δευτέρου, ἐστὶν ὁ βαρύς, καὶ ὁ παράμεσός τοῦ πρώτου* [sic=τρίτου]*, ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου· ὁμοίως καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου καὶ ὁ παράμεσος τοῦ τετάρτου πλάγιος τοῦ πρώτου.*
ἦχοι παραπλάγιοι	*παραπλάγιοι δὲ τούτων, εἰσὶν οὗτοι. παραπλάγιος πρώτου ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου* [sic=τετάρτου] *καὶ παραπλάγιος τοῦ δευτέρου, ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου, καὶ παραπλάγιος τοῦ τρίτου, τὸ λέγετο καὶ παραπλάγιος τοῦ τετάρτου* <*καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου*>*, ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς.*
ἦχοι τρίφωνοι καὶ τετράφωνοι (= παρακύριοι), νάοι καὶ πρωτόβαροι	*ἔχουσι δὲ οὗτοι, καὶ τριφώνους, καὶ τετραφώνους, οὓς καὶ παρακυρίους λέγομεν. ἐξ αὐτῶν γὰρ καὶ νάοι γεννῶνται, καὶ πρωτόβαροι καὶ τετράφωνοι.*
πλάγιοι κυρίων καὶ κύριοι πλαγίων ἦχοι	*τοῦτο γὰρ γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι τρεπτικός ἐστιν ὁ ἦχος. καὶ διὰ τοῦτο οἱ κύριοι εἰς πλαγίους τρέπονται, καὶ οἱ πλάγιοι εἰς κυρίους τὸ ἀνάπαλιν, καθὼς καὶ ὁ*

	θαυμάσιος μαΐστωρ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, ἐν τῇ σοφωτάτῃ αὐτοῦ μεθόδῳ τῇ παραλλαγῇ, τοῦτο ὑπέδειξεν, ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει διὰ τοῦ ὀλίγου, τοὺς πλαγίους ἤχους, κυρίους ἀπέδειξεν, ἐν δὲ τῇ καταβάσει διὰ τοῦ ἀποστρόφου τοὺς κυρίους ἤχους πλαγίους πάλιν ἀπέδειξεν.
κατακλεῖδα	*καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων.*
ἦχοι τρίφωνοι	*ὁ γὰρ πλάγιος τοῦ πρώτου, ἔχει τρίφωνον τὸν τέταρτον, καὶ τὸν πρῶτον, τὸν τέταρτον μέν, ἀπὸ τῆς ὑποκειμένης παραλλαγῆς. ἀπὸ δὲ ἑτέρας διπλοπαραλλαγῆς, εὑρήσεις τὸν πρῶτον ἀκωλύτως, καὶ οὐχὶ τὸν τέταρτον. ὅταν γὰρ ἐπάνω τοῦ τετάρτου διφωνίαν ποιήσῃς, εὑρήσεις τρίτον, ὡς παρὰ τοῦ πρώτου. καὶ καταβὰς πάλιν δύο φωνὰς ἐξ αὐτοῦ ἤγουν τοῦ τρίτου αὕτη γὰρ ἡ πτῶσις γενᾶσθαι εἴωθεν μεταξὺ πρώτου καὶ τετάρτου, πάλιν τὸν αὐτὸν ἦχον εὑρήσεις, ἤγουν τὸν τέταρτον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου ἔχει τρίφωνον τὸν πρῶτον καὶ τὸν νενανῶ, καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει τρίφωνον τὸν δεύτερον. καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου, ἔχει τρίφωνον τὸν τρίτον.*
ἦχοι τετράφωνοι	*οἱ γὰρ τετράφωνοί εἰσι τοῦ καθ' ἑνὸς ἤχου, ὁ κύριος αὐτοῦ. ὅταν γὰρ ἐξέλθῃς ἀπὸ τὸν καθ' ἓν πλάγιον φωνὰς τέσσαρας, αὐτός ἐστιν ὁ κύριος αὐτοῦ, ὁ λεγόμενος τετράφωνος.*
ἦχοι παρακύριοι	*εἰσὶ δὲ καὶ οἱ παρακύριοι τῶν ἤχων, ἤγουν τῶν πλαγίων αὐτῶν, οὗτοι. παρακύριος τοῦ πλαγίου πρώτου, ἐστὶν ὁ δεύτερος. παρακύριος τοῦ πλαγίου δευτέρου ἐστὶν ὁ τρίτος. παρακύριος τοῦ βαρέος ἐστὶν ὁ τέταρτος. παρακύριος τοῦ πλαγίου τετάρτου, ἐστὶν ὁ πρῶτος.*
τριφωνία	*Γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι πᾶσα τριφωνία, τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ, ἤγουν ἀπὸ τὸν καθ' ἓν ἦχον εὔγα φωνὰς τρεῖς, πάλιν ὁ αὐτὸς ἦχός ἐστι. αὕτη ἐστὶ ἡ τριφωνία.*

γ'. Ζητήματα ὁρολογίας

Ἡ ὑποκρυπτόμενη στοὺς παραπάνω θεωρητικοὺς λόγους Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη μουσικὴ φιλοσοφία φαίνεται νὰ σχετίζεται εὐκρινῶς μὲ τὶς σὲ τονικὸ εὖρος ἑνὸς πενταχόρδου πιθανὲς μελωδικὲς κινήσεις τῶν ὀκτὼ ἤχων τῆς βυζαντινῆς ὀκταηχίας, κινήσεις κατιοῦσες γιὰ τοὺς τέσσερις κυρίους καὶ ἀνιοῦσες γιὰ τοὺς τέσσερις πλαγίους ἤχους, κινήσεις ἀναδεικνύουσες πρωτογενῶς καὶ ὀνοματίζουσες συνεκδοχικῶς ἰδιώματα ἤχων ἑδραζομένων καὶ δυνάμει ἀναπτυσσομένων στὶς διαδοχικὲς

βαθμίδες τῆς ἴδιας αὐτῆς μελωδικῆς κίνησης. Οἱ συγκεκριμένες κινήσεις ἀναπτύσσονται κατὰ τὴ λογικὴ ποὺ ἀποτυπώνεται στὸν ἀκόλουθο πίνακα:

Κύριοι Ἦχοι *(μὲ κατιούσα μελικὴ προοπτική)*	4ο βῆμα: **Τετράφωνοι Ἦχοι**
1ο βῆμα:	3ο βῆμα: **Τρίφωνοι Ἦχοι**
2ο βῆμα: **Μέσοι Ἦχοι**	2ο βῆμα: **Δίφωνοι Ἦχοι**
3ο βῆμα: **Παράμεσοι Ἦχοι**	1ο βῆμα:
4ο βῆμα: **Πλάγιοι Ἦχοι**	*(μὲ ἀνιούσα μελικὴ προοπτική)* **Πλάγιοι Ἦχοι**

Ἡ ἐν προκειμένῳ χρησιμοποιούμενη ὁρολογία εἶναι ὄντως ὄχι μόνον προφανὴς καὶ εὔλογη ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα εὐκρινής· προδίδει δὲ εὔγλωττα τὴν καθαρότητα τῆς θεωρητικῆς σκέψης τοῦ Λάσκαρη[27].

Κάποια ἀστοχία, ἕνα μᾶλλον σκοτεινὸ σημεῖο τῆς πραγματείας, ποὺ εἶναι πιθανὸν νὰ δημιουργήσει περαιτέρω παρερμηνεῖες καὶ παρανοήσεις, ἐντοπίζεται μόνον στὴν περιγραφὴ τῆς φωνητικῆς κίνησης ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν πρώτη βαθμίδα μελωδικῆς ἐξέλιξης ἑκατέρων τῶν εἰδῶν τῶν ἤχων (βαθμίδα ποὺ ἐσκεμμένα ἀφέθηκε κενή, ἄνευ περαιτέρω ἰδιωματικοῦ ἠχητικοῦ προσδιορισμοῦ, στὸν παραπάνω πίνακα)· ἡ ἐν λόγῳ κίνηση σχετίζεται μὲ τοὺς φερόμενους ὡς *παρακύριους* καὶ *παραπλαγίους* ἰδιωματικοὺς ἤχους· βέβαια, ἀμφότερες οἱ ἐν λόγῳ ἐκδοχὲς ἤχων μνημονεύονται ἐπίσης στὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ τοῦ Λάσκαρη· οἱ πρῶτοι (*παρακύριοι ἦχοι*) τοποθετοῦνται τέσσερις φωνὲς πάνω ἀπὸ τοὺς πλαγίους ἤχους, ταυτιζόμενοι μὲ τοὺς τετραφώνους (δηλαδὴ τοὺς κυρίους) ἤχους[28]· καὶ οἱ δεύτεροι (*παραπλάγιοι ἦχοι*) θὰ πρέπει κατὰ πᾶσα πιθανότητα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁμοίως τοποθετοῦνται τέσσερις φωνὲς κάτω ἀπὸ τοὺς κυρίους ἤχους, μᾶλλον ταυτιζόμενοι μὲ τοὺς πλαγίους ἤχους[29].

---

[27] Τὴν ἴδια, ἐν πολλοῖς, ὁρολογία χρησιμοποιεῖ, ἄλλωστε, ὁ Λάσκαρης ἤδη ἐκ προοιμίου τῆς συγγραφῆς του: ***ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει τοῦ ἤχου ἐκ τῶν πλαγίων διφώνους καὶ τριφώνους καὶ τετραφώνους ἀποτελοῦσι*** *καὶ εἰς τοὺς πλαγίους αὐτῶν καὶ υἱοὺς καταλήγουσιν.* ***ἐν δὲ τῇ καταβάσει αὐτῶν ἐκ τῶν κυρίων εἰς μέσους ἐκπίπτουσι καὶ παραμέσους, εἰς πλαγίους*** *τε καὶ παραπλαγίους, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι* (βλ. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *ὅ.π.*, σ. 239[9-13]).

[28] Βλ. *αὐτόθι*, σ. 240[37-38]: *ἔχουσι δὲ οὗτοι καὶ τριφώνους* ***καὶ τετραφώνους, οὓς καὶ παρακυρίους λέγομεν***.

[29] Οἱ παραπλάγιοι ἦχοι ἀναφέρονται σὲ δύο σημεῖα τῆς πραγματείας (ἀρχικὰ στὴν ἤδη παραπάνω παρατεθεῖσα περικοπὴ [: ***ἐν δὲ τῇ καταβάσει αὐτῶν ἐκ τῶν κυρίων*** *εἰς μέσους ἐκπίπτουσι καὶ παραμέσους,* ***εἰς πλαγίους τε καὶ παραπλαγίους****, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι* (βλ. *αὐτόθι*, σ. 239[11-13])] καὶ παρομοίως στὴ συνέχεια [: *ἔχουσι δὲ καί*

Κατὰ τὴν ἀναλυτικότερη, ὅμως, περιγραφὴ ὅλων τῶν ἐκδοχῶν *παραπλαγίων* καὶ *παρακυρίων* ἤχων τὰ δεδομένα ποὺ παρέχει ὁ Λάσκαρης διαφέρουν· ἰδοὺ πῶς ἀκριβῶς περιγράφει ἀμφότερους τοὺς ἐν λόγῳ ἰδιωματικοὺς ἤχους:

Παραπλάγιοι	*παραπλάγιοι δὲ τούτων εἰσὶν οὗτοι. παραπλάγιος πρώτου ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου* [sic=τετάρτου] *καὶ παραπλάγιος τοῦ δευτέρου ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου καὶ παραπλάγιος τοῦ τρίτου τὸ λέγετο καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου καὶ παραπλάγιος τοῦ τετάρτου ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς*[30].
Παρακύριοι	*εἰσὶ δὲ καὶ οἱ παρακύριοι τῶν ἤχων, ἤγουν τῶν πλαγίων αὐτῶν, οὗτοι. παρακύριος τοῦ πλαγίου πρώτου ἐστὶν ὁ δεύτερος, παρακύριος τοῦ πλαγίου δευτέρου ἐστὶν ὁ τρίτος, παρακύριος τοῦ βαρέος ἐστὶν ὁ τέταρτος, παρακύριος τοῦ πλαγίου τετάρτου ἐστὶν ὁ πρῶτος*[31].

Ἀπὸ παρόμοια περιγραφὴ καθίσταται σαφὲς ὅτι σὲ ἑκάτερες τὶς περιπτώσεις μαρτυρεῖται ἐδῶ ἰδιωματικὸς ἦχος ἑδραζόμενος, ἀντίστοιχα, μία φωνὴ κάτω ἀπὸ κάθε κύριο καὶ μία φωνὴ πάνω ἀπὸ κάθε πλάγιο ἦχο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ σαφῆ ἀναθεώρηση καὶ ἐπανατοποθέτηση αὐτῶν τῶν ἰδιωματικῶν ἤχων ὄχι ***ἐπὶ*** (στὴν ἴδια θέση, ἐπὶ τῆς ἴδιας βαθμίδας) τῶν κυρίων καὶ πλαγίων ἀντίστοιχα ἤχων, ἀλλὰ ὄντως ***παρὰ*** (: παραπλεύρως, πλησίον) αὐτῶν. Αὐτὸ ποὺ ἀμφότεροι οἱ ὅροι ἐπισημαίνουν ἐδῶ εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ (πιθανή) πρώτη δυνατὴ μελωδικὴ κίνηση ἑκάτερης περίπτωσης. Τὸ ποιός, ὅμως, ἑκατέρων τῶν ἰδιωματικῶν ἤχων εἶναι ὁ *παρακύριος* καὶ ποιός ὁ *παραπλάγιος* συναρτᾶται προφανῶς μὲ τὴν κατανόηση, μὲ τὴ μουσικολογικὴ (ἐπιστημονικά) καὶ μουσικὴ (πρακτικά)

τινα ἰδιώματα οἱ μέσοι ἀδόμενοι ἐκ τῶν κυρίων, ὅτι σχηματίζονται καὶ ἀλλοιοῦνται εἰς παραμέσους ***καὶ οἱ πλάγιοι εἰς παραπλαγίους*** (βλ. *αὐτόθι*, σ. 240[27-29])]), ὑπὸ τέτοια διατύπωση ποὺ δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν ὄντως ταυτίζονται μὲ τοὺς πλαγίους ἢ ἐὰν (συνεχίζοντας τὴν σ' ἐκεῖνα τὰ σημεῖα περιγραφόμενη κατιούσα ἀπὸ τοὺς κυρίους πορεία) τοποθετοῦνται μᾶλλον τονικὰ μία ἐπιπλέον φωνὴ κάτω ἀπ' αὐτούς (πέντε, δηλαδή, συνολικὰ φωνὲς κάτω ἀπὸ τοὺς κυρίους ἤχους [ἐνῶ λιγότερο πιθανὴ –ἂν καὶ εὐκταία– φαίνεται ἐδῶ ἡ ἑρμηνεία, ἐρειδόμενη στὴν τελευταία εἰδικότερα περικοπή (: *…****καὶ οἱ πλάγιοι εἰς παραπλαγίους***) καὶ ἐφόσον τὸ συμπλεκτικὸ *καὶ* ἀναγνωσθεῖ περισσότερο ὡς διαζευκτικό, μὲ τὸν ὅρο *παραπλάγιος* νὰ περιγράφεται ἐδῶ (περατωθείσας στὸν πλάγιο τῆς ἀπὸ τοὺς κυρίους ἤχους κατιούσας πορείας) ἐπιστροφὴ σὲ ἀνιούσα πορεία καὶ ἄρα τονικὴ τοποθέτηση τοῦ ἐν λόγῳ ἰδιωματικοῦ ἤχου στὴν ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν πλάγιο ἦχο βαθμίδα]).

[30] Βλ. *αὐτόθι*, σ. 240[34-37].

[31] Βλ. *αὐτόθι*, σ. 240[57-60].

ἑρμηνεία τῆς ἐν προκειμένῳ χρησιμοποιούμενης πρόθεσης ***παρά***. Γιὰ μιὰν τέτοια σαφῆ κατανόηση καὶ ὀρθὴ ἑρμηνεία τῆς συγκεκριμένης ὁρολογίας βοηθεῖ καθοριστικὰ ἡ ἀνάλογη περίπτωση τοῦ λεγόμενου *παράμεσου* ἰδιωματικοῦ ἤχου, ἑνὸς ἤχου σαφέστατα περιγραφόμενου ἐδῶ ὡς ἐντοπιζόμενου καὶ ἑδραζόμενου μία φωνὴ κάτω ἀπὸ τὸν φερόμενο ὡς *μέσο* ἦχο[32]· ἔτσι, ἡ μουσικὴ ἑρμηνεία τῆς πρόθεσης *παρὰ* εἶναι πλέον κατανοητὸ ὅτι μουσικολογικῶς ἐκλαμβάνει τὴν ἔννοια τῆς ἀπὸ ἕνα κύριο ἢ πλάγιο ἀντίστοιχα ἦχο πρώτης πιθανῆς (κατιούσας ἢ ἀνιούσας, ἀντίστοιχα) μελικῆς κίνησης. Πιστεύω, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἡ σχετικὴ ὁρολογία Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη (καὶ συνεκδοχικὰ οἱ θέσεις ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ ὁμώνυμοι ἰδιωματικοὶ ἦχοι) πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναμορφωθοῦν ὡς ἀκολούθως:

Παρακύριος	*Ἦχος εὑρισκόμενος μία φωνὴ κάτω ἀπὸ τὸν κύριο*
Παραπλάγιος	*Ἦχος εὑρισκόμενος μία φωνὴ πάνω ἀπὸ τὸν πλάγιο*

δ'. Μελωδικὴ ἀνάπτυξη

Ἐπιπλέον, εἶναι ἤδη προφανὲς ὅτι στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐξεταζόμενης θεωρητικῆς συγγραφῆς Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη περιγράφεται μιὰ συγκεκριμένη μελωδικὴ ἀνάπτυξη γύρω ἀπὸ τοὺς (κυρίους καὶ πλαγίους) ἤχους τῆς βυζαντινῆς ὀκταηχίας.

Ἡ ἐκκινοῦσα ἀπὸ τοὺς κυρίους ἤχους σχετικὴ μελωδικὴ ἀνάπτυξη περιγράφεται μὲ ἐξαιρετικὰ εὐκρινῆ δεδομένα· γράφει, γιὰ παράδειγμα, ὁ Λάσκαρης ἀναφερόμενος στοὺς λεγόμενους μέσους ἤχους (γιὰ εὐχερέστερη κατανόηση τοῦ πράγματος οἱ σχετικὲς περικοπὲς μεταφέρονται ἐδῶ σχηματοποιημένες):

ἔχουσι δὲ οἱ κύριοι ἤχοι καὶ μέσους ἐν ταῖς κατιούσαις […]

ὁ μέσος γὰρ τοῦ ***πρώτου*** *ἐστὶν*	*ὁ βαρὺς*
καὶ ὁ μέσος τοῦ ***δευτέρου***	*ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου […]*
καὶ ὁ μέσος τοῦ ***τρίτου***	*ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου*
καὶ ὁ μέσος τοῦ ***τετάρτου***	*ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου* ...[33]

Πρακτικά, τὰ παραπάνω θεωρητικὰ δεδομένα μεταφράζονται ὡς ἑξῆς: ἐκκινώντας ἀπὸ τὸν πρῶτο ἦχο ἀνευρίσκουμε τὸν μέσο του, τὸν ἐδῶ κατονομαζόμενο βαρὺ ἦχο, κατερχόμενοι δύο φωνές· δοθέντος ὅτι μέσῳ

---

[32] Βλ. *αὐτόθι*, σ. 240[27-33]: *ἔχουσι δὲ καί τινα ἰδιώματα οἱ μέσοι ἀδόμενοι ἐκ τῶν κυρίων, ὅτι σχηματίζονται καὶ ἀλλοιοῦνται εἰς παραμέσους […] οἱ δὲ παράμεσοι τῶν κυρίων εἰσὶν οὗτοι· παράμεσος πρώτου ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου […] ὁ δὲ παράμεσος τοῦ δευτέρου ἐστὶν ὁ βαρὺς καὶ ὁ παράμεσός τοῦ τρίτου ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου […] καὶ ὁ παράμεσος τοῦ τετάρτου πλάγιος τοῦ πρώτου.*

[33] Βλ. *αὐτόθι*, σ. 239[17-22].

ἴδιας δίφωνης κατιούσας πορείας θὰ ἀναζητηθεῖ ὁμοίως στὴ συνέχεια καὶ ὁ μέσος καθενὸς τῶν ὑπολοίπων τριῶν κυρίων ἤχων, τὸ ἀμέσως ἑπόμενο πρακτικὸ ζητούμενο τῆς παραπάνω θεωρητικῆς διατύπωσης ἐντοπίζεται στὴν ἀπὸ τὴν τελευταία κατάληξη (ἐν προκειμένῳ: ἀπὸ τὸν βαρὺ ἦχο) ἀνεύρεση τῆς ἑπόμενης ἀφετηρίας (τοῦ ἑπόμενου κυρίου, δηλαδὴ τοῦ δευτέρου ἐν προκειμένῳ ἤχου), πρᾶγμα ποὺ ἐπιτυγχάνεται προφανέστατα μέσῳ ἀνάλογης τρίφωνης ἀνάβασης· ἐφαρμόζοντας διαδοχικὰ τὸ ἴδιο αὐτὸ σχῆμα καταβο-αναβάσεων ἀναδεικνύουμε σταδιακὰ συντέσσερις τοὺς (ἀπὸ τοὺς ἰσάριθμους κυρίους δημιουργούμενους) μέσους ἤχους. Μουσικολογικά, τὰ ἴδια αὐτὰ θεωρητικὰ δεδομένα σημειογραφοῦνται (καὶ δυνάμει μελωδοῦνται) μὲ τετραπλῆ (ὅσοι καὶ οἱ κύριοι ἦχοι) ἐπανάληψη τοῦ παραπάνω μελωδικοῦ σχήματος [: 2 φωνὲς κατάβαση (μέσῳ *ἀποστρόφων*) ἀκολουθούμενη ἀπὸ 3 φωνὲς ἀνάβαση (μέσῳ *ὀλίγων*)· ἕνα σχῆμα ποὺ μαθηματικὰ θὰ μποροῦσε νὰ περιγραφεῖ καὶ ὡς **2:3**], μελωδικοῦ σχήματος εὐρυνομένου καὶ καταλήγοντος σὲ διὰ πέντε ἐπὶ τὸ ὀξὺ ἔκταση, ὡς ἑξῆς:

κατὰ παραλλαγή

κατὰ μετροφωνία

[μέσοι]

Γιὰ τὴν ἐκκινοῦσα ἀπὸ τοὺς πλαγίους ἤχους ἀντίστοιχη μελωδικὴ ἀνάπτυξη τὰ ἀνάλογα μουσικολογικὰ δεδομένα δὲν διαμορφώνονται, δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἴδια ἀναλογία· παραμένοντας στὸ ἴδιο παράδειγμα τῆς λεγόμενης διφωνίας, ἂς δοῦμε πῶς περιγράφει ὁ Λάσκαρης τὴν ἀνεύρεση καὶ δημιουργία τῶν διφώνων τῶν πλαγίων ἤχων:

ἔχουσι δὲ καὶ οἱ πλάγιοι ἦχοι […] διφώνους ἐν ταῖς ἀνιούσαις

ὁ ***πλάγιος τοῦ πρώτου*** *ἔχει δίφωνον*	*τὸν τρίτον*
καὶ ὁ ***πλάγιος τοῦ δευτέρου*** *ἔχει δίφωνον*	*τὸν τέταρτον*
καὶ ὁ ***πλάγιος τοῦ τρίτου****, ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει δίφωνον*	*τὸν πρῶτον*
καὶ ὁ ***πλάγιος τοῦ τετάρτου*** *ἔχει δίφωνον*	*τὸν δεύτερον* [34]

Ἀντίστοιχα κι ἐδῶ, ἐκκινώντας ἀπὸ τὸν πλάγιο τοῦ πρώτου ἦχο ἀνευρίσκουμε τὸν δίφωνό του, τὸν ἐδῶ κατονομαζόμενο τρίτο ἦχο,

[34] Βλ. *αὐτόθι*, σσ. 239-240[23-27].

ἀνερχόμενοι δύο φωνές· ἡ ἑπόμενη ὅμως ἀφετηρία (ὁ ἑπόμενος πλάγιος, ὁ τοῦ δευτέρου δηλαδή, ἦχος), ἐντοπίζεται μία φωνὴ κάτω ἀπὸ τὴν παραπάνω τελευταία κατάληξη (τὸν τρίτο ἦχο)· ἔτσι, συντέσσερις οἱ (ἀπὸ τοὺς ἰσάριθμους πλαγίους δημιουργούμενοι) δίφωνοι ἦχοι ἀναδεικνύονται σταδιακὰ ἐδῶ μὲ μελωδικὸ σχῆμα ἀναβο-καταβάσεων ἐντελῶς διαφορετικῆς (σὲ σχέση μὲ τὸ ἀνάλογο τῶν κυρίων) σύστασης [: 2 φωνὲς ἀνάβαση (μέσῳ *ὀλίγων*) ἀκολουθούμενη ἀπὸ 1 φωνὴ κατάβαση (μέσῳ *ἀποστρόφων*)· ἕνα σχῆμα ποὺ μαθηματικὰ θὰ περιγραφόταν ἐδῶ ὡς **2:1** (ἀντὶ τοῦ 2:3 τῶν κυρίων ἤχων)], μελωδικὸ σχῆμα ἡ τετραπλῆ ἐπανάληψη τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται κι ἐδῶ σὲ διὰ πέντε ἐπὶ τὸ ὀξὺ εὖρος (κατὰ μελικὴ προοπτική, δηλαδή, ἐντελῶς ἀντίρροπη τῆς φύσης τῶν πλαγίων ἤχων), ὡς ἑξῆς:

κατὰ παραλλαγή

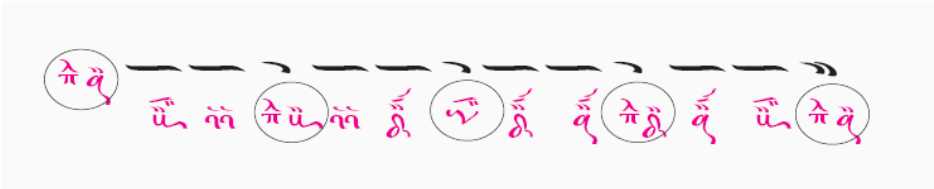

κατὰ μετροφωνία

[δύο]

Τὸ πρόβλημα ἐπιλύεται ἐὰν οἱ πλάγιοι ἦχοι ἀναγνωσθοῦν κατὰ τὴν ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ *τροχοῦ τῆς ὀκταηχίας* δεδομένη φυσιολογικὴ ροή τους, τὴ βαίνουσα ἀντιστρόφως κατὰ κατιούσα καὶ ὄχι εὐθέως κατὰ ἀνιούσα προοπτική[35]· ἐκκινώντας τοιουτοτρόπως τὴν ἀνεύρεση τῶν διφώνων, ὄχι κατὰ μιὰν «ἱεραρχικὴ» προσέγγιση τῶν πλαγίων ἤχων (ἀπὸ τὸν πλάγιο τοῦ πρώτου) ἀλλὰ κατὰ τὴ θεωρητικὰ ὀρθὴ ἀνέλιξή τους (ἀπὸ τὸν πλάγιο τοῦ τετάρτου), δημιουργεῖται κι ἐδῶ τετραπλὸ μελωδικὸ σχῆμα ὅμοιας ἀναλογίας μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῶν κυρίων [: 2 φωνὲς ἀνάβαση (μέσῳ *ὀλίγων*) ἀκολουθούμενη ἀπὸ 3 φωνὲς κατάβαση (μέσῳ *ἀποστρόφων*)· ἕνα σχῆμα μαθηματικὰ περιγραφόμενο ἐπίσης ὡς **2:3**], μελωδικὸ σχῆμα ποὺ τώρα βαίνει σύστοιχα πρὸς τὴ φύση τῶν πλαγίων ἤχων εὐρυνόμενο καὶ καταλῆγον σὲ διὰ πέντε ἐπὶ τὸ βαρὺ ἔκταση, ὡς ἑξῆς:

κατὰ παραλλαγή

[35] Πρβλ. πρόχειρα ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Θεωρητικόν*, σσ. 28-34, §§ 66-76.

κατὰ μετροφωνία

[δύο]

Ἐφαρμόζοντας γενικὰ τὴν παραπάνω τακτικὴ σὲ κάθε μνημονευόμενη στὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη ἰδιωματικὴ ἐκδοχὴ τῶν πλαγίων ἤχων (ἐκκινώντας δηλαδὴ τὴν ἀξιολόγηση τῶν πλαγίων ἀπὸ τὸν πλάγιο τοῦ τετάρτου πρὸς τὸν πλάγιο τοῦ πρώτου ἦχο), ἐπιτυγχάνεται σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἴδια μεταξὺ κυρίων καὶ πλαγίων σύσταση φωνῶν καὶ ἀναλογία μελωδικῶν κινήσεων (στοὺς μὲν κυρίους προτασσομένης τῆς κατάβασης καὶ ἑπομένης τῆς ἀνάβασης, τῆς συνόλης μελωδικῆς ἀνάπτυξης βαινούσης ὡς ἐκ τούτου κατὰ ἀνιούσα ἐξέλιξη, στοὺς δὲ πλαγίους ἀντιστρόφως). Ἐπιπροσθέτως, τὸ ἐπικληθὲν ἐδῶ παράδειγμα τῆς κατὰ διφωνία πορείας, ποὺ σαφῶς διατυπώνει καὶ εὐκρινῶς χρησιμοποιεῖ ὁ Λάσκαρης κατὰ τρόπο ἀμφίδρομο (κατιόντα ἀπὸ κυρίους γιὰ δημιουργία μέσων καὶ συναπτῶς ἀνιόντα ἀπὸ πλαγίους γιὰ ἀνεύρεση διφώνων[36]), δίνει τὴν ἰδέα ἀνάλογης μετατροπῆς κάθε ἄλλης ἐπισημαινόμενης στὴν παροῦσα θεωρητικὴ συγγραφὴ μελωδικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ μονομερῶς εὐθείας σὲ ὁλομερῶς κυκλωτερῆ· λανθάνει, πιστεύω, ἐδῶ τὸ στίγμα μετατροπῆς τῶν διασπαρμένων στὸ σύνολο τῆς παρούσας θεωρητικῆς συγγραφῆς μεμονωμένων καὶ ἀποκλινουσῶν μελωδικῶν κινήσεων σὲ μία ἐνιαία καὶ συγκλίνουσα. Τὸ ἐγχείρημα εὔκολα ἐπιτυγχάνεται, ἀνεξαρτήτως περιοχῆς τονικῆς ἐκκίνησης (κύριοι ἢ πλάγιοι ἦχοι) καὶ προοπτικῆς μελικῆς πορείας (ἀνιούσας ἢ κατιούσας) μὲ ἁπλῆ ἐπιστροφὴ τῆς ὅποιας περατωθείσας μελωδικῆς ἀνάπτυξης στὴν ἑκάστοτε ἀντίρροπή της τονικὴ κατεύθυνση· γιὰ παράδειγμα, περατωθείσας τῆς (ἀνιούσας) μελωδικῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀπὸ τῶν κυρίων μέσων ἤχων καὶ στρέφοντας τὸ μέλος (μέσῳ ἑνὸς *ἀποστρόφου*) στὸν πρῶτο τῶν πλαγίων ἤχων (τὸν πλάγιο τοῦ τετάρτου) δημιουργοῦνται

---

[36] Βλ. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *ὅ.π.*, σσ. 239-240[17-27]: *ἔχουσι δὲ οἱ κύριοι ἤχοι καὶ μέσους ἐν ταῖς κατιούσαις, ὁμοίως καὶ οἱ πλάγιοι μέσους ἐν ταῖς ἀνιούσαις, οὓς λέγομεν διφώνους. ὁ μέσος γὰρ τοῦ πρώτου ἐστὶν ὁ βαρὺς καὶ ὁ μέσος τοῦ δευτέρου ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου […] καὶ ὁ μέσος τοῦ τρίτου ὁ πλάγιος τοῦ πρώτου καὶ ὁ μέσος τοῦ τετάρτου ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου […] ἔχουσι δὲ καὶ οἱ πλάγιοι ἤχοι, ὡς προείπομεν, διφώνους ἐν ταῖς ἀνιούσαις. ὁ πλάγιος πρώτου ἔχει δίφωνον τὸν τρίτον καὶ ὁ πλάγιος τοῦ δευτέρου ἔχει δίφωνον τὸν τέταρτον καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τρίτου, ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει δίφωνον τὸν πρῶτον καὶ ὁ πλάγιος τοῦ τετάρτου ἔχει δίφωνον τὸν δεύτερον.*

εὔλογα οἱ προϋποθέσεις ὥστε συναπτῶς νὰ ἐφαρμοστεῖ ἐκεῖθεν ἡ ἀνάλογη (κατιούσα) μελωδικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀπὸ τῶν πλαγίων διφώνων ἤχων· περατωθείσας δὲ καὶ ἐκείνης καὶ ἐπιστρέφοντας ὁμοίως (μέσῳ ἑνὸς *ὀλίγου*) στὸν πρῶτο τῶν κυρίων ἤχων τὸ μέλος καταλήγει ἐπανερχόμενο στὴν ἐξαρχῆς δεδομένη τονικὴ ἀφετηρία:

ἰδοὺ τὸ μουσικὸ παράδειγμα κατὰ παραλλαγή

καὶ κατὰ μετροφωνία

[μέσοι καὶ δύο]

Παρόμοια, κυκλωτερῶς συγκλίνουσα, μελικὴ ἐξέλιξη θὰ ἐπισυνέβαινε ἐπίσης ἐὰν (προτασσομένης τῆς ἀπὸ τοὺς πλαγίους καὶ ἐπιτασσομένης τῆς ἀπὸ τοὺς κυρίους ὁμοειδοῦς κατὰ διφωνία μελωδικῆς ἀνάπτυξης) ἐπελέγετο συνδυασμὸς ἀντίστροφης (σὲ εὖρος κατιόντος πενταχόρδου ἐκτεινομένης) τονικῆς προοπτικῆς:

ἰδοὺ τὸ ἀνάλογο μουσικὸ παράδειγμα κατὰ παραλλαγή

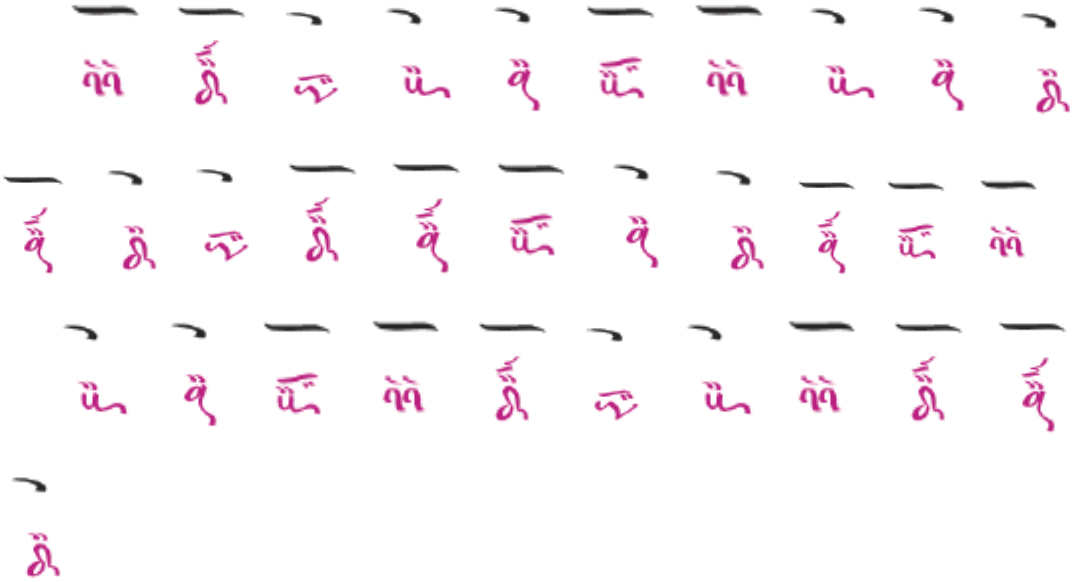

καὶ κατὰ μετροφωνία

[δύο καὶ μέσοι]

ε΄. Ἡ νέα ἀνάγνωση

Παραθέτω ἐκ νέου, μετὰ τὰ προεκτεθέντα σχόλια, πλῆρες τὸ κείμενο τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη, ἀναμορφωμένο κατὰ τὴν προσωπική μου νέα ἀνάγνωση[37]:

τίτλος [ὁ πυρήνας καὶ ἡ οὐσία του θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ συμπυκνωθεῖ στὰ ἀκόλουθα καὶ μόνον λόγια: *Παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης, παρὰ κὺρ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη, ἀποδεικνύουσα ἅπασαν τῶν τεσσάρων κυρίων καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων αὐτῶν ἤχων τὴν ὑπόστασίν τε καὶ*	*Ἑτέρα* ***παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης****, σοφωτέρα καὶ ἀκριβεστέρα εἰς ἄκρον, πονηθεῖσα δὲ καὶ συνταχθεῖσα* ***παρὰ κὺρ Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη*** *τοῦ Καλομισίδου καὶ μαΐστορος, ἐναντία μὲν τοῖς πρώτοις καὶ οὐκ ἐναντία, ἐναντία γὰρ πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ὡς γέγραπται, εἰς δὲ τοὺς ἐντέχνως κατέχοντας αὐτὴν ἀκριβῶς βεβαίωσίς τε μᾶλλον καὶ ἀναπλήρωσις καὶ μεγίστη ἡδύτης ἐντεῦθεν ἀναφανεῖσα τῇ τέχνῃ, ὡς τὰ ἐν αὐτῇ ἰδιώματα*

[37] Μὲ ἐντονώτερα καὶ ὑπογραμμισμένα στοιχεῖα διακρίνονται βαθμίδες (ἔναρξης καὶ κατάληξης, ἀντίστοιχα) τῶν μνημονευόμενων στὴν πραγματεία μελωδικῶν κινήσεων· μὲ γωνιώδεις ἀγκύλες καταδεικνύονται ὁρολογίες ποὺ διορθώθηκαν (σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω σχολιασθεῖσες προτάσεις ἐργασίας)· ἐντὸς καμπυλωδῶν ἀγκυλῶν ἐτέθησαν παρατηρήσεις τοῦ Λάσκαρη ἐξοβελιστέες (κατὰ τὶς ἴδιες ἡμέτερες προτάσεις ἐργασίας)· ἐντὸς παρενθέσεων ἐπισημάνθηκαν τμήματα τοῦ κειμένου κομίζοντα περαιτέρω μουσικολογικὲς πληροφορίες (μὴ σχολιασθεῖσες ἐδῶ, ὡς σχολιασθησόμενες στὴν ἑτοιμαζόμενη κριτικὴ ἔκδοση) σχετικὲς κυρίως μὲ τὸ φαινόμενο τῆς *διπλοπαραλλαγῆς*. Αὐτονόητο εἶναι, τέλος, ὅτι παρενέβην στὴ στίξη τοῦ κειμένου καὶ ἀναδιέταξα (πάλι κατὰ τὰ προηγηθέντα σχόλια) τὴ δομὴ τῶν περιεχομένων του, ἐνῶ οὐδεμία διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων καὶ τῶν χειρογράφων ἐπεσήμανα πρὸς τὸ παρόν (ἐγχείρημα προφανῶς ἐπιχειρούμενο στὸ ὑπόμνημα τῆς προμνημονευθείσας κριτικῆς ἔκδοσης).

κίνησιν, ἔν τε ἀναβάσει καὶ καταβάσει]	σαφέστατα καταγγέλλουσα, **ἀποδεικνύουσα** δὲ **ἅπασαν τῶν τεσσάρων κυρίων ἤχων τὴν ὑπόστασίν τε καὶ κίνησιν καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων αὐτῶν, ἔν τε ἀναβάσει καὶ καταβάσει.**
παρατήρηση#1 ἡ ταυτότητα τῶν τεσσάρων κυρίων καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων ἤχων	γέγραπται γὰρ ὅτι **κύριοι ἦχοι** εἰσὶ τέσσαρες καὶ τέσσαρες **πλάγιοι**. καὶ **κύριοι** μὲν εἰσὶν ὁ **πρῶτος**, ὁ **δεύτερος**, ὁ **τρίτος** καὶ ὁ **τέταρτος**. οἱ **πλάγιοι** δὲ εἰσὶν καὶ αὐτοὶ τέσσαρες. ὁ **πλάγιος τοῦ πρώτου**, ὁ **πλάγιος τοῦ δευτέρου**, ὁ **πλάγιος τοῦ τρίτου**, ἤγουν ὁ **βαρύς**, καὶ ὁ **πλάγιος τοῦ τετάρτου**.
παρατήρηση#2 βήματα τῆς ἐντεῦθεν τῶν πλαγίων ἤχων ἀνιούσας καὶ τῆς ἐντεῦθεν τῶν κυρίων ἤχων κατιούσας κίνησης	ἐν μὲν τῇ **ἀναβάσει** τοῦ ἤχου **ἐκ τῶν πλαγίων διφώνους** καὶ **τριφώνους** καὶ **τετραφώνους** ἀποτελοῦσι καὶ εἰς τοὺς πλαγίους αὐτῶν καὶ υἱοὺς καταλήγουσιν. ἐν δὲ τῇ **καταβάσει** αὐτῶν **ἐκ τῶν κυρίων** εἰς **μέσους** ἐκπίπτουσι καὶ **παραμέσους**, εἰς **πλαγίους** τε {καὶ **παραπλαγίους**} καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεμέλιον καταλήγουσι.
βῆμα#1 ἦχοι παρακύριοι καὶ παραπλάγιοι	**<παρακύριοι>** δὲ τούτων εἰσὶν οὗτοι. <παρακύριος> **πρώτου** ὁ <u>πλάγιος τοῦ τετάρτου</u> καὶ <παρακύριος> τοῦ **δευτέρου** ὁ <u>πλάγιος τοῦ πρώτου</u> καὶ <παρακύριος> τοῦ **τρίτου** τὸ <u>λέγετο</u> καὶ <παρακύριος> τοῦ **τετάρτου** ὁ <u>πλάγιος τοῦ τρίτου</u>, ἤγουν ὁ <u>βαρύς</u>. εἰσὶ δὲ καὶ οἱ **<παραπλάγιοι>** τῶν ἤχων, ἤγουν τῶν πλαγίων αὐτῶν, οὗτοι. <παραπλάγιος> τοῦ **πλαγίου τετάρτου** ἐστὶν ὁ <u>πρῶτος</u>, <παραπλάγιος> τοῦ **βαρέος** ἐστὶν ὁ <u>τέταρτος</u>, <παραπλάγιος> τοῦ **πλαγίου δευτέρου** ἐστὶν ὁ <u>τρίτος</u>, <παραπλάγιος> τοῦ **πλαγίου πρώτου** ἐστὶν ὁ <u>δεύτερος</u>.
βῆμα#2 ἦχοι μέσοι καὶ δίφωνοι	ἔχουσι δὲ **οἱ κύριοι** ἦχοι καὶ **μέσους** ἐν ταῖς κατιούσαις. ὁμοίως καὶ **οἱ πλάγιοι** μέσους ἐν ταῖς ἀνιούσαις, οὓς λέγομεν **διφώνους**. ὁ μέσος γὰρ τοῦ **πρώτου** ἐστὶν ὁ <u>βαρύς</u> καὶ ὁ μέσος τοῦ **δευτέρου** ὁ <u>πλάγιος τοῦ τετάρτου</u> (ἔστι δὲ καὶ ὁ τρίτος μέσος δευτέρου καὶ πρώτου) καὶ ὁ μέσος τοῦ **τρίτου** ὁ <u>πλάγιος του πρώτου</u> καὶ ὁ μέσος τοῦ **τετάρτου** ὁ <u>πλάγιος τοῦ δευτέρου</u>, ὃ(ς) καὶ καλεῖται λέγετο (τὸ γὰρ λέγετό ἐστιν πλάγιος δευτέρου καὶ βαρύς). ἔχουσι δὲ καὶ **οἱ πλάγιοι** ἦχοι, ὡς προείπομεν, **διφώνους** ἐν ταῖς ἀνιούσαις. ὁ **πλάγιος τοῦ τετάρτου** ἔχει δίφωνον τὸν <u>δεύτερον</u> καὶ

	ὁ ***πλάγιος τοῦ τρίτου****, ἤγουν ὁ βαρύς, ἔχει δίφωνον τὸν* <u>*πρῶτον*</u> *καὶ ὁ* ***πλάγιος τοῦ δευτέρου*** *ἔχει δίφωνον τὸν* <u>*τέταρτον*</u> *καὶ ὁ* ***πλάγιος <τοῦ> πρώτου*** *ἔχει δίφωνον τὸν* <u>*τρίτον*</u>*.*
ἰδιώματα μέσων (ἦχοι παράμεσοι) ἤχων	*ἔχουσι δὲ καί τινα* ***ἰδιώματα οἱ μέσοι*** *ἀδόμενοι ἐκ τῶν κυρίων, ὅτι σχηματίζονται καὶ ἀλλοιοῦνται* ***εἰς παραμέσους*** *{καὶ* ***οἱ πλάγιοι εἰς παραπλαγίους****}.*
βῆμα#3 ἦχοι παράμεσοι καὶ τρίφωνοι	*οἱ δὲ* ***παράμεσοι*** *τῶν κυρίων εἰσὶν οὗτοι·* *παράμεσος* ***πρώτου*** *ὁ* <u>*πλάγιος τοῦ δευτέρου*</u> *(ἕτεροι λέγουσι τὸν πλάγιον τοῦ τετάρτου ἢ τὸ νεανές), ὁ δὲ παράμεσος τοῦ* ***δευτέρου*** *ἐστὶν ὁ* <u>*βαρὺς*</u> *καὶ ὁ παράμεσος τοῦ* ***τρίτου*** *ὁ* <u>*πλάγιος τοῦ τετάρτου*</u> *καὶ ὁ παράμεσος τοῦ* ***τετάρτου*** *<ὁ>* <u>*πλάγιος τοῦ πρώτου*</u>*.* *ὁ* ***πλάγιος τοῦ τετάρτου*** *ἔχει τρίφωνον τὸν* <u>*τρίτον*</u> *καὶ ὁ* ***πλάγιος τοῦ τρίτου,*** *ἤγουν ὁ* ***βαρύς****, ἔχει τρίφωνον τὸν* <u>*δεύτερον*</u> *καὶ ὁ* ***πλάγιος τοῦ δευτέρου*** *ἔχει τρίφωνον τὸν* <u>*πρῶτον*</u> *(καὶ τὸν νενανῶ) καὶ ὁ* ***πλάγιος τοῦ πρώτου*** *ἔχει τρίφωνον τὸν* <u>*τέταρτον*</u> *(καὶ τὸν πρῶτον. τὸν τέταρτον μὲν ἀπὸ τῆς ὑποκειμένης παραλλαγῆς. ἀπὸ δὲ ἑτέρας διπλοπαραλλαγῆς εὑρήσεις τὸν πρῶτον ἀκωλύτως καὶ οὐχὶ τὸν τέταρτον. ὅταν γὰρ ἐπάνω τοῦ τετάρτου διφωνίαν ποιήσῃς εὑρήσεις τρίτον, ὡς παρὰ τοῦ πρώτου. καὶ καταβὰς πάλιν δύο φωνὰς ἐξ αὐτοῦ, ἤγουν τοῦ τρίτου, αὕτη γὰρ ἡ πτῶσις γενᾶσθαι εἴωθεν μεταξὺ πρώτου καὶ τετάρτου, πάλιν τὸν αὐτὸν ἦχον εὑρήσεις, ἤγουν τὸν τέταρτον).*
τριφωνία	*Γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι* ***πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ****, ἤγουν ἀπὸ τὸν καθ' ἓν ἦχον εὖγα φωνὰς τρεῖς πάλιν ὁ αὐτὸς ἦχός ἐστι. αὕτη ἐστὶ ἡ τριφωνία.*
ἦχοι τρίφωνοι καὶ τετράφωνοι, νάοι καὶ πρωτόβαροι	*ἔχουσι δὲ οὗτοι καὶ* ***τριφώνους*** *καὶ* ***τετραφώνους*** *{οὓς καὶ* ***παρακυρίους*** *λέγομεν}. ἐξ αὐτῶν γὰρ καὶ* ***νάοι*** *γεννῶνται καὶ* ***πρωτόβαροι*** *{καὶ* ***τετράφωνοι****}.*
βῆμα#4 πλάγιοι κυρίων καὶ κύριοι πλαγίων (= τετράφωνοι) ἦχοι	*τοῦτο γὰρ γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι τρεπτικός ἐστιν ὁ ἦχος. καὶ διὰ τοῦτο* ***οἱ κύριοι εἰς πλαγίους τρέπονται*** *καὶ* ***οἱ πλάγιοι εἰς κυρίους*** *τὸ ἀνάπαλιν, καθὼς καὶ ὁ θαυμάσιος μαΐστωρ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης ἐν τῇ σοφωτάτῃ αὐτοῦ μεθόδῳ τῇ παραλλαγῇ τοῦτο ὑπέδειξεν, ἐν μὲν τῇ ἀναβάσει διὰ τοῦ ὀλίγου τοὺς πλαγίους ἤχους κυρίους ἀπέδειξεν, ἐν δὲ τῇ καταβάσει διὰ τοῦ ἀποστρόφου τοὺς κυρίους ἤχους πλαγίους πάλιν ἀπέδειξεν.* *οἱ γὰρ* ***τετράφωνοί*** *εἰσι τοῦ καθ' ἑνὸς ἤχου ὁ* ***κύριος***

	αὐτοῦ. ὅταν γὰρ ἐξέλθῃς ἀπὸ τὸν καθ' ἓν ***πλάγιον*** *φωνὰς τέσσαρας αὐτός ἐστιν ὁ κύριος αὐτοῦ, ὁ λεγόμενος* ***τετράφωνος****.*
κατακλεῖδα	*καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων.*

* * *

Βασανίζοντας, τελικά, τὸν νοῦ σχετικὰ μὲ τὴ βασικὴ ἰδέα Ἰωάννου τοῦ Λάσκαρη, τὴ στοχοθεσία καὶ προοπτικὴ τῆς παρούσας συγγραφῆς του, θὰ παρατηροῦσα ὅτι οἱ λόγοι καὶ τὰ αἴτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλαυνόμενος τὴν συνέταξε δὲν εἶναι ἁπλῶς θεωρητικά· κρύβουν καὶ μιὰν ἀξιοσημείωτη πρακτικὴ διάσταση· ἕνα ἰδιαίτερο, λανθάνον ἀνάμεσα στὶς θεωρητικὲς νουθεσίες του, μουσικὸ μήνυμα. Καθὼς ἡ σκέψη του συμπυκνώνεται σὲ μιὰν ἐνδιαφέρουσα μελωδικὴ κίνηση, περιστρεφόμενη σὲ τέσσερα σημεῖα (μέσῳ τῶν ὁποίων –στοιχούμενος στὸ ἤδη ἀπὸ τὸν ἀρχαιοελληνικὸ φιλοσοφικο-μουσικὸ στοχασμὸ προερχόμενο μαθηματικὸ σχῆμα 1:2:3:4[38]– ἐπιδεικνύει οὐσιαστικὰ κάθε ἰδίωμα ὅλων τῶν ἤχων τῆς βυζαντινῆς ὀκταηχίας), ἡ ὅλη του φιλοσοφία μετουσιώνεται νοερὰ σὲ μιὰν «ἄγραφη καταγραφὴ» κρυμμένης μουσικῆς πληροφορίας ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο, χρήσιμο καὶ ἀπαραίτητο νὰ «ἀνακαλύψουμε» ἀποκωδικοποιώντας την ἀπὸ τὰ λόγια του.

Συνδυάζοντας συνολικά, κατὰ τὴν παραπάνω ὑποδειχθεῖσα κυκλωτερῆ διαδικασία (μὲ τὴν καθοριστικὴ ἀποκωδικοποιητικὴ συνδρομὴ τοῦ περίφημου *τροχοῦ τῆς ὀκταηχίας*[39]), τὶς ἐγκιβωτισμένες στὴν πραγματεία του ἐπιμέρους βηματικὲς κινήσεις καὶ φωνητικὲς ὁδηγίες, καταλήγω στὸ ἀκόλουθο μουσικὸ παράδειγμα (ἁδρομερῶς διατυπωμένο ἐδῶ –καὶ παράλληλα μεταγεγραμμένο στὸ πεντάγραμμο– κατὰ τὴν τῆς παραλλαγῆς συνεχῆ ροή του[40]), μὲ τὸ ὁποῖο καὶ ἀποπειρῶμαι ἐν

---

[38] Πρβλ. πρόχειρα ΚΑΡΑ, *Ἁρμονικά*.

[39] Χρήσιμη πιστεύω εἶναι ἐδῶ καὶ μιὰ εἰδικότερη μουσικὴ ἀνάγνωση καὶ πρακτικὴ ἀποκωδικοποίηση τῶν προερχόμενων ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ τροχοῦ τῆς ὀκταηχίας βασικῶν μουσικῶν πληροφοριῶν (παράλληλα μεταγεγραμμένων, μάλιστα, στὸ πεντάγραμμο), συμπυκνωμένη στὸ ΜΟΥΣΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 1 ποὺ καταχωρίζεται στὸ τέλος τοῦ παρόντος κειμένου.

[40] Περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου μουσικοῦ παραδείγματος, κατὰ τὴν τυπικὴ ψαλτικὴ διαδικασία τῆς *παραλλαγῆς* αἴφνης [πρβλ. σχετικὰ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *ὅ.π.*, σσ. XLVI-XLVIII, §§ 69-73], θὰ μεγέθυνε ἄμεσα τὸ εὖρος τοῦ σ' αὐτὸ ὑποκρυπτόμενου «μηνύματος», δημιουργώντας τὴν αἴσθηση ἐπιπλέον μακροσκελοῦς μουσικῆς πληροφορίας, ἐνσωματωμένης στὸ ἤδη ἐξαρχῆς κεκρυμμένο «μουσικὸ στίγμα» τοῦ κειμένου τοῦ Λάσκαρη [ἕνα δεῖγμα τέτοιας περαιτέρω ἀνάπτυξης, ἐφαρμοσμένο μόνον στὴν πρώτη

κατακλεῖδι νὰ «ἀφουγκραστῶ» τὴ μουσικὴ ποὺ ἀποπνέει ἡ θεωρητικὴ συγγραφή του· ἡ ἐπιφανειακὰ μὲν ὀρθολογιστικὰ διατυπωμένη, μυστικιστικὰ δὲ διαποτισμένη ἀπὸ τὸν πολυδιάστατο συμβολισμὸ τῆς ἀνατολικῆς ὀρθόδοξης μουσικῆς, ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον περιώνυμους καὶ ὀξυδερκέστερους ἐκπροσώπους τῆς ὁποίας ἦταν καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης:

ἑνότητα τῆς συνολικὰ ἐκμαιευθείσας ἀπὸ τὴν παροῦσα πραγματεία μουσικῆς πληροφορίας, αὐτὴν τῆς λεγόμενης *ἐπιφωνίας*, καταγράφεται (ἐπίσης μεταγεγραμμένο παράλληλα στὸ πεντάγραμμο) στὸ ΜΟΥΣΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 2 ποὺ καταχωρίζεται στὸ τέλος τοῦ παρόντος κειμένου].